

OD GLAGOLJSKIH LUCIDARIJA DO HRVATSKE ENCIKLOPEDIJE

Pet stoljeća hrvatske enciklopedike i leksikografije

IGOR GOSTL

(Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

UDK 808.62–3(091)

003.349.2

Pregledni članak

Primljen: 9. IX. 1995.

SAŽETAK. Ovaj je rad pokušaj jezgrovite sinteze cjelokupne hrvatske enciklopedike i leksikografije kakva je nastajala i razvijala se na zavičajnom kulturnom prostoru od XV. do XX. stoljeća.

Premda se u Hrvata enciklopedička djelatnost u punom smislu te riječi javlja tek u 19. st., djela koja imaju enciklopedijski karakter, u najširem značenju ovog pojma, javljaju se znatno ranije.

Začetak enciklopedike u Hrvata nalazi se u hrvatskim glagoljaškim *lucidarijima* iz 15. st. – neliturgijskim zbornicima, kompendijima srednjovjekovnog znanja i svojevrsnim općeobrazovnim pučkim enciklopedijama.

Ovom inače nedovoljno poznatom i istraženom području povijesti hrvatskih enciklopedija posvećena je posebna pozornost.

Definiravši tako temelje hrvatskim enciklopedijama i leksikonima, autor prikazuje kronološki razvoj njihove povijesti, od *Lexicona* Dubrovčanina Ilije Crijevića iz XV. st. do recentnih izdanja Leksikografskog izdanja »Miroslav Krleža«.

Posebna je skrb posvećena povijesti hrvatskih rječnika, od onog najstarije poznatog Roccabonellina *Liber de simplicibus* do velikog dvadesettrosvećanog Akademijina rječnika.

U posebnu odjeljku raspravlja se o hrvatskim biografskim zbornicima i leksikonima.

Ovaj kronološki pregled hrvatskih enciklopedija i rječnika obratit će dužnu pozornost početnim naporima na stvaranju opće hrvatske enciklopedije, navlastito do danas još uvijek nedovoljno proučenoj *Hrvatskoj enciklopediji* i njezinu glavnu uredniku Mati Ujeviću.

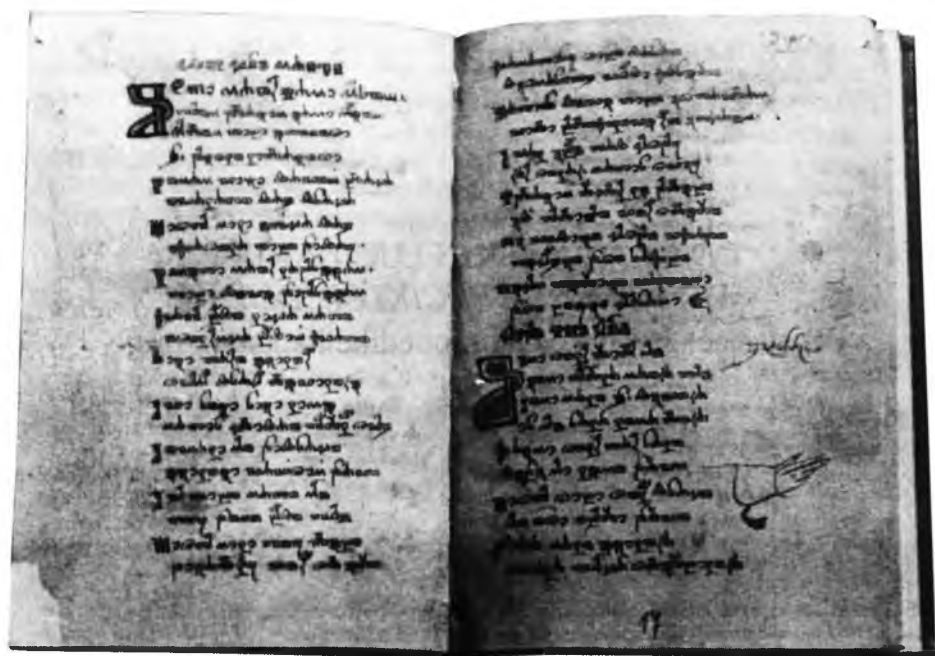
Zaključno poglavlje rada raspravlja o enciklopedičkoj produkciji najznačajnije hrvatske leksikografske kuće, Leksikografskom zavodu »Miroslav Krleža«, od njegova utemeljenja, pola stoljeća unatrag, do naših dana.

Povijesni pregled: uvod u modernu hrvatsku enciklopediku

Tekst koji slijedi pokušaj je jezgrovite sinteze cjelokupne hrvatske enciklopedike kakva je nastajala i razvijala se na zavičajnom kulturnom prostoru od 15. do 20. stoljeća.

Premda se u Hrvata enciklopedička djelatnost u punom smislu te riječi javlja tek u 19. stoljeću, djela koja imaju enciklopedijski karakter, u najširem značenju ovog pojma, javljaju se znatno ranije.

Nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, pa sve do razdoblja humanizma, uočljiva je stagnacija u enciklopedičko-leksikografskoj djelatnosti. Uglavnom vezana za fantastiku i legendu, ona je u tom razdoblju niske informacijske i kritičke razine. To napose vrijedi za tekstove kompilirane na narodnim jezicima ili za tekstove na njih prevedene.

Sl. 1. Glagoljski rukopis (15. do 16. st.).

Tzv. *Radonova Biblija*, nastala na francuskom tlu u 9. st. (danas u Nacionalnoj biblioteci u Beču), dovela se dugo u svezu s počecima Zagrebačke biskupije, a za njezine glose smatralo se da čuvaju najstarije zabilježene oblike hrvatskoga jezika. Riječ je o jednom od najstarijih kodeksa cjelokupnoga biblijskog teksta (nazvanom po Radonu, u doba Karla Velikoga, opata benediktinske opatije St. Vaas u Arrasu, sjeverozapadna Francuska) sa slovenskim (češkim) glosama, kojima su rastumačeni pojedini latinski leksemi i izričaji.

Kako se za neke jezične osobine pretpostavljalo da bi mogle biti hrvatske (kajkavske), njihov se unos pripisivao prvome zagrebačkom biskupu Duhu, podrijetlom Čehu, benediktincu profinjena ukusa i široke kulture. Recentna istraživanja (Radoslav Katičić, *Na ishodištu*, Zagreb, 1994.) pokazuju, međutim, kako nema dokaza da je kodeks ikada bio među knjigama Zagrebačke biskupije.

Začetak enciklopedike u Hrvata nalazimo u hrvatskim glagoljskim lucidarijima rađenim prema stranim uzorima iz 12. stoljeća. U 15. i 16. stoljeću nastajali su u Hrvata vrlo zanimljivi zbornici u kojima su sabrani teologijski i didaktički traktati, životopisi, crkveni zakoni i propisi te raznovrsne literarne kompilacije. Ovi su zbornici bili kompendiji srednjovjekovnoga znanja i svojevrzne općeobrazovne pučke enciklopedije. Glagoljskim neliturgijskim zbornicima 15. i 16. stoljeća glagoljaško svećenstvo nastoji ne samo sačuvati tradiciju crkvenoslavenskoga jezika i glagoljske knjige, već i modernizirati obrazovanje svojega svećeničkog podmlatka (žakana) uvrštavanjem moralizatorsko-didaktičke proze nastale na Zapadu, na latinskom, talijanskom, češkom ili njemačkom jeziku. U dva najznamenitija glagoljska zbornika, *Petrisovu zborniku* iz 1468. i *Žgombićevu* iz prve polovine 15. stoljeća, sačuvali su se i tekstovi lucidarija. Pod imenom lucidarija (prema *lucidarius*, *elucidarius*, *elucidarium*; povremeno se javlja i naziv *aurea gemma*) već u 12. stoljeću javljaju se tekstovi različita sadržaja, od teološkog do općeobrazovnog, u kojima se u obliku dijaloga između učitelja i učenika razmatraju najrazličitije teme, teološke i prirodnoznanstvene: bogoslov-

lje, medicina, alkemija, pravo, astronomija, glazba, vinogradarstvo, vrtlarstvo itd. Lucidariji su, dakle, općeobrazovni kompendiji znanja o vjeri i svijetu. Većina ih je poučna sadržaja. S početka prevladava teološki, koji postupno zamjenjuje zemljopisni i prirodoslovni.

Te kompilacije, isprva na latinskom, a zatim na živim narodnim govorima, pravo su pučko obrazovno i prosvjetiteljsko štivo namijenjeno široku krugu čitateljstva – svojevrsan pokušaj srednjovjekovne enciklopedije. Održali su se sve do 19. stoljeća kada je naziv lucidarij postupno istisnula kozmografija.

Za hrvatske lucidarije od posebna su značenja *Elucidarium sive dialogus de summa totius christiane religionis* Honorija iz Augustoduna, zatim njemački *Lucidarius* te češke preradbe ovih izvora.

O životu Honorija Augustodunensisa, Honorija od Autuna (latinizirano ime Honorius Augustodunensis), teologa iz 12. stoljeća iz Autuna (latinski Augustodunum), istočna Francuska, zna se vrlo malo, čemu je i sam pridonio, živeći gotovo potpuno izolirano. Djelovao je uglavnom u Regensburgu u Bavarskoj. Ostavio je brojne spise na latinskom. Glavnina ih se odnosi na radove teološke i moralističko-didaktičke naravi: *Questiones octo de angelo et homine*, *Gemma animae*, *Imago mundi*. *Elucidarium sive dialogus de summa totius christiane religionis* oveći je dogmatski priručnik za teologe, učeno djelo koje se sačuvalo u brojnim prijepisima i tiskanim izdanjima. Već u 13. stoljeću počeo se prevoditi na mnoge jezike. Preveden je na francuski, engleski, islandski, švedski, njemački, nizozemski, talijanski i druge jezike.

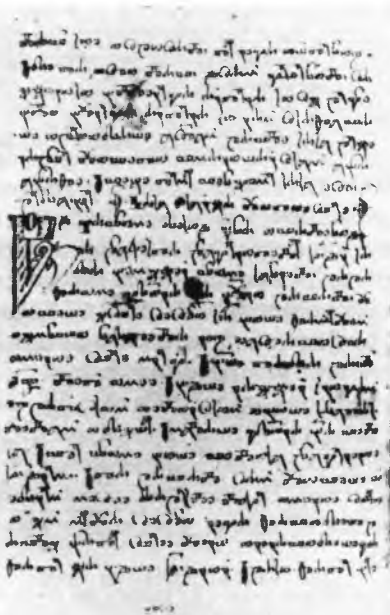
Prema latinskim djelima ovoga francuskog teologa (*Elucidarium*, *Imago mundi* i *Gemma animae*) nastaje krajem 12. stoljeća (1190.–1195.) u Braunschweigu, prema zamisli vojvode Heinricha de Lōwea, njemačka kompilacijska verzija enciklopedijskog karaktera koja je sumirala srednjovjekovna znanja s područja teologije, kozmologije, zemljopisa, medicine, astronomije te drugih znanosti i disciplina. Taj katekizam vjere i znanja onoga doba, namijenjen obuci svjetovnjaka, preuzeo je iz Honorijeva *Elucidariuma* tek fragmente teološke građe prispodobljene laičkom poimanju, zamjenjujući njezin najveći dio opsežnim citatima iz prirodnih znanosti: astronomije, meteorologije, geografije itd. Njemački lucidarij sastoji se od tri knjige. Prva, u dijaloškom obliku, predstavlja osnove kršćanstva (kaos, četiri elementa, Sveto Trojstvo, anđele, Luciferov pad, nebo, raj, Adama i Evu, Kaina i Abela), opsežan nacrt zemljopisa (bez, dakako, američkog kontinenta) i prirodoslovja (Sunce, Mjesec, zvijezde, more, vjetrove, dugu, snijeg, grom). U drugoj knjizi razmatraju se kršćanstvo i njegovi obredi (glavni grijesi, Isus, svećenički habit, sv. misa, krizma, krštenje), a u trećoj život nakon smrti.

O popularnosti ove prave pučke knjige u Njemačkoj svjedoče 42 rukopisna prijepisa te 82 tiskana izdanja. Najstarije tiskom objavljeno je iz godine 1481. (Augsburg), posljednje, otisnuto s naslovom *Cosmographia*, je iz 1806. Njemački lucidarij djelovao je poput diseminatora i zaslužan je za njegovu proliferaciju diljem Europe: u Danskoj se lucidarij javlja već u 13. stoljeću, širi se potom u Nizozemsku, Češku i Hrvatsku. Najstariji talijanski lucidarij datira s početka 13. stoljeća (Firenza, 1307.). Rusi su prvi lucidarij dobili relativno kasno, tek u 16. stoljeću.

Za češku preradbu njemačkog lucidarija vezani su prvi hrvatski lucidariji, a njihov je nastanak, čini se, usko vezan s boravkom hrvatskih glagoljaša u Češkoj. Češki kralj Karlo IV. Luksemburški, radi sjedinjenja svih Slavena u jednoj crkvi s jednim, staroslavenskim liturgijskim jezikom, utemeljio je godine 1346. u Pragu samostan Sv. Jeronima (Emaus na Slowanech, kako se još zvao), obnavljajući tako tradiciju iz 11. stoljeća. Hrvatskim benediktincima glagoljašima (vjerojatno s otoka Pašmana) bio je upućen poziv da dođu u Prag te da

Čehe područje slavenskoj liturgiji, crkvenoslavenskom jeziku i pismu.¹ Utjecaj je bio obostan: dok su s jedne strane hrvatski glagoljaši benediktinci u Emausu fonetskom utemeljenošću glagoljske grafije utjecali na oblikovanje Husova dijakritičkoga pravopisa, bogata i razvijena češka nabožna književnost, nastala na osnovi latinskih predložaka, nedvojbeno je ostavila duboki trag kod hrvatskih glagoljaša koji su u Češkoj prevađali prirodnoznastvene, propovjedničke, teološke i didaktičke knjige. Na razmeđu 14. i 15. stoljeća nastaje u Emausu glagoljaški krug hrvatskih i čeških redovnika glagoljaša, iz kojeg će 1416. poteći i češka glagoljska *Biblija*, ali koja će ujedno naznačiti i kraj hrvatsko-čeških kulturnih odnosa (da bi se oni tek u 19. stoljeću nastavili). Djelovanje emauskih glagoljaša prestalo je spaljivanjem Jana Husa na lomači, godine 1415. Teško je oti se dojm da je nastanak najznamenitijih hrvatskih glagoljskih zbornika, *Petrisova* iz 1468. i nešto starijeg *Žgombićeva*, moguće odvojiti od emauskog glagoljaškog kruga, iz kojega je zacijelo potekao anonimni njihov tvorac.

Žgombićev i Petrisov zbornik

Sl. 2. Žgombićev zbornik iz prve polovice 15. stoljeća

Prvi je o *Petrisovu zborniku* pisao u nas Vatroslav Jagić godine 1868.² Naziv je dobio po njegovu vlasniku, krčkom kanoniku Petru Petrisu. Obasiže 698 stranica na papiru, raznolika sadržaja (nauk Sv. Bernardina, priče o trojanskom ratu, krčko-vrbnički statut iz 1388. u Žaškovićevu prijepisu iz 1526., propovijedi za korizmu iz 1516.). Sam tekst lucidarija obasiže svega 16 stranica (196.–211.). Sadržaj je identičan s onim Žgombićeva lucidarija, budući da oba pripadaju istoj redakciji, odnosno oba su prijevodi češkog lucidarija. Jezik Petrisova lucidarija manje je prožet bohemizmima i crkvenoslavenštinom no Žgombićev, očito prevoditeljevom zaslugom.

Žgombićev zbornik otkrio je 1882. u knjižnici samostana Sv. Mandaljene u Dubašnici na otoku Krku Ivan Milčetić. Glagoljska rukopisna knjiga pripadala je ocu Benku Žgombiću. Tekst lucidarija obuhvaća tek 13 stranica (11.–23.), a ostatak (24.–122.) od-

nosi se na homilije, naputke za duhovnike i dr. Milčetić je tekst Žgombićeva lucidarija vjerno prepisao ćirilicom, opremio bogatim uvodom i bilješkama te objavio godine 1902.³ Kao predložak Žgombićevu lucidariju poslužio je češki prijevod njemačkog lucidarija. Njemački izvornik neznanu prevoditelju bio je valjda tek putokazom. Usporede li se hrvatski i češki

¹ Crkvenoslavenski jezik hrvatskih glagoljskih kodeksa Česi su nazivali *lingua slavnica* i njemu su pripisivali hrvatski prijevod Biblije, koji je, uz onaj na latinskom (*Vulgata*), u 4. stoljeću izradio crkveni pisac Sv. Jeronim.

² u *Prilozima k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*

³ Ivan Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika*, Starine JAZU, knj. 30, Zagreb, 1902.

lucidarij, lako je uočiti da oba sadržavaju tek prvu knjigu njemačkog uzora. Hrvatski tekst broji 96 pitanja i odgovora, njemački 119. Geografski dio razmatra Aziju, Afriku i Europu; o Americi nema spomena, što svjedoči da je napisan prije njezina otkrića. Jezik lucidarija je čakavica, uz obilate primjese crkvenoslavenskog. Mjestimice hrvatski lucidarij pokazuje toliku ovisnost o njemačkom uzoru da se može govoriti čak o njegovu parafraziranju. Hrvatski je glagoljaš preuzeo, isto tako, gotovo doslovce mnoga mjesta iz češkog lucidarija, što je za posljedicu imalo unos niza bohemizama.

Prije no što će prijeći na zemljopisnu pouku, učitelj će učeniku odgovoriti na neka pitanja o kršćanskim osnovama te o ljudskoj prokreaciji.

Pitanje 15. »Učenik reče: ima li pakal dno?

Učitelj reče: pakal je svrhu uzak a zdola širok, i zato togo ne možet niktože videti takmo sam bog.«

Pitanje 28. »Učenik uprosi: kako bi se bili ljudi rodili da bi bili u raj ostali?

Učitelj reče: od želenija, zač kako bi Adam ruce sklenul i vaspjet rasklenul, tako bi se bili rodili bez greha.«

U *Petrisovu zborniku* stoji ovako:

»Mlaji reče: Kako bi se ljudi začeli ili rodili, da bi bili Adam v raji ostal?

Mojstar reče: Ot želenja; kada bi Adam ruku prijel žene svojej, tu bi se bil človek začel prez greha.«

Isti tekst u prijevodu s talijanskog na hrvatski *Elucidariuma* Honorija Augustodunensisa, a u prijepisu Gverina Tihica iz 1533. glasi:

Sl. 3. Rad u tiskari u 16. stoljeću.

»U(čenik): Kako bi oni bili plodili, ako bi ostali u raju?

M(eštar): Tako, kako bi takli ruku jedan drugomu, tako bi se spriličnili skupa brez nijednoga naslajenja putenoga, i bili bi jimali ditcu brez smrada i brez bolezní.«⁴

Da tekst hrvatskog lucidarija nije puki prijevod, već ponekad i prilagodba domaćem tlu, pokazat će sljedeći zemljopisni ulomak u kojem je anonimni, no jamačno istarski glagoljaš, unio interpolaciju koju ni češki ni njemački prijevod ne poznaju. Na istarsko podrijetlo teksta navodi prevoditelj ev dodatak u kojem se govori o Istri, Učkoj i Puli.

»V grčkoj zemli je jedna vlast, jaže zovet se Dalmacija, i v toj zemli je jedan istočnik, od koga ogan zažigaet se, i jest na niske ta istočnik.
Vaspet je jedna last jaže zove se Istria. I v toj zemli je jedna gora, jaže zovet se latinski Olinfos, eže je Učka; i v te gori visokost ide daže pod oblaki. I poli te gori počenet se jedna vlast, jaže imenujet se Italija. Od tu prek mora i v toj zemli leži Rim. Po tom leži Pula, po tom leži zemla lampardska, i po tom Benetki ...
Po tom s čudnovatih gor ishodit reka Rajna i tečet skozet franačku zemlu. Poli Rajnu leže silni gradi, Moguc, Kolona ... i inih mnogo gradov.«

Nedvojbeno je da se u citiranom tekstu radi o intervencijama istarskoga ili Istri bliska glagoljaša, jer dok i njemački i češki lucidarij goru Olimp (»Olinfos«) smještaju u Dalmaciju, *Žgombićev* je locira u Istru, koju pak češki i njemački lucidariji čak ne spominju. Isto tako rijeku Pad (talijanski Po) lokalni prevoditelj preinačuje u grad Pulu. »Silni grad« Moguc (Mainz), izveden prema češkom *Mohuč*, ne navodi se u češkom lucidariju tiskanom 1783. u Olomoucu.⁵

Godine 1533. nastao je u Zadru čakavski rukopis, gotovo ropski vjeran prijevod skraćene talijanske verzije (prema inkunabuli tiskanoj u Firenzi 1495.) lucidarija Honorija iz Augustoduna, u prijepisu šibenskog notara Gverina Tihića (Guarino Tichich, latinizirano ime Guarinus Tranquillus). Zbog nepotpuno sačuvana rukopisa nije bilo moguće utvrditi prevoditeljevo ime. Tihićevu prijepisu predložak je talijanska obradba (*Lucidario*) Honorije-va *Elucidariuma* s nizom kraćenja i simplifikacija Augustodunensisova dogmatskog djela. Krnji rukopis od 88 sačuvanih listova, s početkom »Počinju knjige od meštra i učenika« (»Qui comincia el libro del maestro & del discepolo«), pronađen je 1920., a objavio ga je Stjepan Ivšić godine 1949. zajedno s talijanskim predloškom.⁶

Biblioteka Sv. Marka u Veneciji, tzv. *Marciana*, čuva rukopis *Lexicona* Dubrovčanina ILIJE CRIJEVIĆA (latinizirano ime Aelius Lampridius Cervinus, Dubrovnik, 1463.–1520.), znamenitog humanista pjesnika i leksikografa. Rođen je u gradu u kojem je već

⁴ prijevod prema talijanskom izvorniku, inkunabuli tiskanoj u Firenzi 1495.: »Di: Come herebbono loro ingenerato se loro fussino rimasti in paradiso? Ma: Così come si toccasseno la mano l'uno all'altro: così sarebbono havuti figliuoli senza alchuna sozura et senza dolore.« (citirano prema: Stjepan Ivšić, *Prijevod »Lucidara« Honorija Augustodunensis a prijepisu Gverina Tihića iz godine 1533.*, Starine JAZU, knj. 42, Zagreb, 1949.

⁵ cfr. Ivan Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika*, Starine JAZU, knj. 30, Zagreb, 1902.

⁶ Stjepan Ivšić, *Prijevod »Lucidara« Honorija Augustodunensis a prijepisu Gverina Tihića iz godine 1533.*, Starine JAZU, knj. 42, Zagreb 1949.

bilo pripravljeno plodno tlo za renesansu općeg duha klasičnoga starog vijeka te procvat nove umjetnosti inspirirane antičkom estetikom. Franjo Rački izreći će to ovako:

»Ova slobodna občina, ležeća na raspuću zapada i istoka, za rana pridruži se onom duševnom pokretu, koj je u XV. vjeku uzkrisio rimsku i grčku prosvjetu.«⁷

Nakon što je Crijević u rodnom Dubrovniku stekao osnovno obrazovanje u gramatici i retorici, Stjepan Zamanja, poklisar pri Svetoj Stolicu pape Siksta IV., odvodi ga u Rim, gdje nastavlja studije. Odlučan utjecaj na njegovo klasično obrazovanje, koje stječe na Akademiji na Kvirinalu, imao je njegov duhovni otac Pomponije Leto. Proboravivši u Rimu devet godina, Crijević stječe glas među talijanskim humanistima te u 22. godini života za svoje književne uspjehe biva o Božiću 1485. ovjenčan lovorom. Nakon smrti oca 1487. vraća se u Dubrovnik, 1490. se ženi, zaređuje se 1515. te uz svoju titulu pjesnika pridodaje i onu kanonika. Godine 1516. opat je u samostanu Svetog Spasitelja (»rector et abbas Sancti Salvatoris de Pusterna«). Sjajan pjesnik-latinist i »najčišći tumač dubrovačke duše u razdoblju renesanse«⁸ umire u Dubrovniku 15. rujna 1520.

Sl. 4. Ilija Crijević (Dubrovnik, 1463. – 1520.), pjesnik, govornik, leksikograf. *Lexicon*, enciklopedijski latinski rječnik, dovršen oko 1480. godine, nikada nije otisnut*

U Rimu su nastala najznačajnija Crijevićeva djela: latinski enciklopedijski rječnik *Lexicon*, prozni sastavci, uglavnom pisma i pogrebne besjede te niz erotičnih pjesama što ih je nadahnula ljubav prema Rimljanki Flaviji. U Vatikanskoj knjižnici čuvaju se dva, još za Crijevićeva života sastavljena rukopisna kodeksa (poetika, govori, pisma, epigrama). Osim nekoliko objavljenih epigrama te jednog pisma, većina Crijevićevih umotvora ostala je u rukopisu.

Među latinskim kodeksima (*Fondo antico*) pod brojem 486 čuva mletačka *Marciana* voluminozan, u kožu uvezan, *Lexicon* Ilije Crijevića. Nastao za boravka u Rimu oko 1480., rječnik se u početku nalazio u pjesnikovoj knjižnici. Godine 1550. je u Bologni, a onda mu se gubi trag. Proći će čitavo stoljeće prije no što će se naći u privatnoj zbirci u Mlecima, da bi se od 1734. naovamo udomio u Biblioteci Sv. Marka ovako katalogiziran:

»... CAELII LAMPRIDII CERVINI Epidaurii, Poëtae Laureati
Lexicon, ex quampluribus omnium artium auctoribus maxima
cura ingenioque constructum: ad provectorum in literis
studentium utilitatem compilatum.«

(... Leksikon ovjenčana pjesnika Ilije Crijevića Dubrovčanina, studiozno je i najvećim marom sastavljen, uvrštavanjem brojnih autora svih umijeća, na korist i izobrazbu u znanosti).

⁷ Franjo Rački, *Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina*, Starine, knj. 4, Zagreb, 1872.

⁸ »il più alto poeta e il più puro interprete dell'anima ragusea nel Rinascimento« (Giuseppe Praga, *Il Lexicon di Elio Lampridio Cerva*, Archivio storico per la Dalmazia, vol. 19, Rim, 1935.)

Rječnik obasiže 429 listova velika formata (33cm × 23cm) ispisanih lijepim i čitkim rukopisom. Skromno iluminirani kodeks (posebice se ističe veliko incijalno slovo A), mladenački Crijevićev rad, vrlo je opsežan i bogat jednojezični latinski rječnik sastavljen velikim marom. *Lexicon* je de facto posljedak Crijevićeva intenzivnog i ozbiljnog proučavanja svijeta antike, impresivno djelo prožeto ljubavlju i žarom prema svijetu klasične znanosti i umjetnosti. Leksička građa, ispisana dvostupačno u 48 redaka, donosi sinonime, fraze i etimologiju pojedinih riječi. Leksikograf se ne ograničava na gole definicije, niti uobičajena značenja riječi. Eksplikacije pojedinih leksema iznesene su gotovo u obliku znanstvenih rasprava o filozofijskoj, astronomskoj, medicinskoj i gramatičkoj terminologiji. Elaboracija je ravna enciklopedijskoj. Da je Crijević poznao i grčki jezik, svjedoči nemali broj riječi s grčkim etimonom.⁹

U pogledu toponomastike Crijević se oslanja na Izidora Seviljskog i Vincenta de Beauvaisa. U definiranju, primjerice, naziva *Dalmacija* slijedi doslovce *Origines sive etymologiarum libri...* Izidora Seviljskog:

»Dalmacia, prima provincia grecie a delmi maxima eiusdem provincie civitate traxisse nomen existimatur. Adheret autem ab oriente Macedonie, a septentrione Misie, ab occasu istria terminatur, a meridie vero adriatico sinu clauditur.«¹⁰

(»Dalmacija, u starini grčka pokrajina, čini se da nosi ime po Delminiumu, najvećem gradu te pokrajine. Na istoku graniči s Makedonijom, na sjeveru s Mizijom, na zapadu s Istrom, a na jugu s Jadranskim morem«).

A pod *dalmatica* čitamo:

»Dalmatica vestis, primum in Dalmatia provincia grecie texta est tunica sacerdotalis candida cum clavis et purpura.«¹¹

(»Dalmatika, u starini u grčkoj pokrajini Dalmaciji tkana je bijela svećenička tunika s grimiznim rubom«).

Premda se neočekivanim, posebno s obzirom na leksikografovo podrijetlo, čini izostavljanje u ovakvom masivnom rječniku leksičkih jedinica iz areala jadranske toponomastike, poput Venecije, Zadra, Splita (Salona se javlja u iskvarenu obliku *Salomas*) pa čak i Dubrovnika, ono nije neobjašnjivo – navedenih naziva nema ni u Izidora Seviljskog niti kod Vincenta de Beauvaisa. No, i uz duboko zagledanje, u gore navedene uzore, Crijević je u slučaju *Epidaura* vrlo osoban i, dakako, autohton:

»Epydaurus, urbs grecie a quo scolarius Rome est advectus«¹²

(»Cavtat, grčki grad odakle se učenik zaputio u Rim«).

Enciklopedijski jednojezični rječnik Ilije Crijevića, jednog od najznamenitijih hrvatskih latinista i humanista, leksikon u suvremenom smislu te riječi, ne samo da je dokaz erudicije njegova autora, već je prvo važnije djelo hrvatske enciklopedistike.

⁹ cfr. Giuseppe Praga, *Il Lexicon di Elio Lampridio Cerva*, Archivio storico per la Dalmazia, vol. 19, Rim, 1935.

¹⁰ citirano prema: Giuseppe Praga, *Il Lexicon di Elio Lampridio Cerva*, Archivio storico per la Dalmazia, vol. 19, Rim, 1935.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

Među humanistima ističe se enciklopedičkim duhom MARKO MARULIĆ (Split, 1450.–1524.), »otac hrvatske književnosti«. Piše na hrvatskom i latinskom. Latinski, uglavnom moralistički spisi, prevedeni su na mnoge europske jezike i doživjeli su velik broj izdanja. Godine 1506. Marulić u Mlecima izdaje filozofijsko-etički zbornik *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*. Zbornik je bio vrlo popularan: do 1686. objavljeno je petnaest latinskih izdanja, preveden je na talijanski, njemački, portugalski, francuski i češki; do 1697. objavljeno je dvadeset i jedno prijevodno izdanje. Enciklopedijsko obilježje nose ne samo Marulićeva objavljena djela, već i ona sačuvana u rukopisima, ili tek poznata po naslovima (*Quodlibeta*, *Multa et varia*, *Miscellanea*).

Zagrepanin PAVAO SKALIĆ, poznat i kao Paul Scaliger, Paulus Scalichius de Lika, grof Scalitzius (Zagreb, 1534. – Gdańsk, 1575.), polihistor-latinist, reformatorski i protureformatorski pisac, pristaša reformacije i antipapist, a zatim obraćenik koji, kao apologet Rima, napada i vlastite radove (pustolov koji se uz pomoć lažnih titula i predstavljanja uspijeva čak popeti do časti prvog ministra pruskog vojvode Albrechta), godine 1559. objavljuje u Baselu opsežan zbornik radova od 816 stranica, koji naziva enciklopedijom: *Encyclopaedia seu orbis disciplinarum tam sacrarum quam profanarum epistemon*. U ovom djelu Skalić je prvi upotrijebio djelotvorni izraz *enciklopedija* u današnjem smislu riječi kojega nije skovao (u tom smislu najbliže je korištenje izraza *cyclopedia* flamanskog znanstvenika i pedagoga Joachima Stercka van Ringelbergha u djelu *Lucubrationes vel potius absolutissima*, nempie liber de ratione studii, Basel 1541.). Enciklopedija, riječ kojoj Skalić prvi daje suvremeno značenje, uspjevši tako dati ime jednoj već uznapredovaloj formi znanstvena područja, objašnjena je samim naslovom kao znanje o svetim i svjetovnim naucima, a Skalić ju je, očigledno, upotrijebio zbog raznovrsnosti sadržaja svoga zbornika. *Conclusiones* je najznačajniji dio Skalićeve *Enciklopedije*. *Zaključci* su, zapravo, teze iz svih područja znanosti (*in omni genere scientiarum*), pa su od svih dijelova zbornika najuže enciklopedij-

Sl.5. Marko Marulić, *De institutione bene bivendi*, Venecija, 1506.

Sl. 6. Pavao Skalić (Zagreb, 1534. – Gdańsk, 1575.), tvorac izraza *enciklopedija* u suvremenu njegovu značenju

ski. Ima ih čak 1553, dakle, Skalić brojčano nadilazi čuvenu zbirku od 900 teza talijanskog filozofa i humanista 15. stoljeća Pica della Mirandole. Enciklopedijsko obilježje imaju i neka druga Skalićeva djela (*Miscellanea*).

Sl. 7. Matija Vlačić Ilirik (Labin, 1520. – Frankfurt na Majni, 1575.), protestantski teolog, jezikoslovac, povjesničar i filozof – jedan od najplodnijih pisaca reformacije

Wittenbergu, kolijevci luteranstva, Vlačić stupa u krug prvaka njemačke reformacije. Kada Lutherovom smrću, a pokleknućem i samog Melanchtona, luteranstvo dolazi u krizu (papinske i carske čete Karla V. nanose 1547. poraz luteranskoj vojsci), Vlačić natoji sačuvati homogenost luteranstva stavljajući se na čelo tzv. flacijanista (flacianera, vlašćevaca). U opsjednutu Magdeburgu, on je idejni vođa i *spiritus movens* radikalnog luteranstva. Godine 1557. osniva u Jeni sveučilište i na njemu predaje protestantsku teologiju, no zbog sudskog proгона bježi iz Jene, seli u Regensburg, zatim Antwerpen, Strasbourg... S mnogobrojnomo obitelji (iz dva braka imao je osamnaestoro djece) smirio se u samostanu u Frankfurtu na Majni, okružen bijedom i neprijateljstvom.¹³

Cjelokupno ljudsko znanje enciklopedijski je često bilo obuhvaćano s religijskog aspekta. Kapitalnim djelima takve vrste pripada *Clavis scripturae sacrae* Matije Vlačića. MATIJA VLAČIĆ ILIRIK (latinizirano ime Matthias Flacius Illyricus, Labin, 1520. – Frankfurt na Majni, 1575.), studira u Baselu, Tübingenu i Wittenbergu. Kao Lutherov izaslanik 1543. nalazi se u Mlecima kako bi iz tamnice izbavio fra Baldu Lupetinu i druge protestantske zatočenike. U preporuci namijenjenoj mletačkom duždu, Martin Luther predstavlja ga kao »našega posve poznatog čovjeka velike vjere« (»nostris notissimus homo et magnae fidei«). Postigavši već u 24. godini profesuru hebrejskoga i grčkog jezika na bivšoj Melanchtonovoj katedri sveučilišta u

Sl. 8. Naslovna stranica djela *Clavis scripturae sacrae* Matije Vlačića Ilirika. Basel, 1567.

¹³ »Nije ostalo zabilježeno gdje je pokopan. Po nekima priorica (samostana) ga je u tajnosti... sahranila u samostanskoj crkvi. Po drugima je pokopan na groblju. Grob mu je ostao nepoznat.« (Mijo Mirković, *Matija Vlačić Ilirik*, Zagreb, 1990.)

Vlačić je za sobom ostavio golemo djelo koje broji više od 300 knjiga i spisa iz područja jezikoslovlja, povijesti i teologije (*Katalog svjedoka – Catalogus testium veritatis, Magdenburške centurije – Centuriae Magdenburgensis*). Utemeljitelj je i moderne hermeneutike. Ovaj teolog-protestant, jezikoslovac i povjesničar, filozof i erudit, najplodniji pisac reformacije, objavljuje u Baselu 1567. godine *Clavis scripturae sacrae, seu de sermone sacrarum literarum*, svoje najopsežnije i najzrelije djelo. Na 1800 stranica (7,5 milijuna slovnih znakova), pod naslovima biblijskih naziva i tema, Vlačić iznosi prikaz cjelokupne religijske materije. *Clavis* je enciklopedijski leksikon pojmova o zavjetnim knjigama, obrađenih i svrstanih abecednim slijedom. *Clavis* je prvi hermeneutički, dogmatski leksikon, tumač Svetoga pisma. Vlačićevo djelo raščlanjuje svijet ideja njegova doba i pripada prije spomenutim pretečama enciklopedijskih djela te ostaje i do naših vremena osnovnim manualom protestantske teologije i dogmatike.

Među djela s naglašenim enciklopedijskim obilježjem treba ubrojiti i rad *Nova de universis philosophia* najvećeg hrvatskog renesansnog mislioca, učenog platonista i polihistora sa Cresa FRANJE PETRIČA (PETRIŠEVIĆA) (Cres, 1529. – Rim, 1597.). U Padovi studira medicinu i filozofiju. Poslije lutanja Italijom i višegodišnjeg boravka na Cipru, petnaest godina predaje Platonovu filozofiju na Sveučilištu u Ferrari. Godine 1592., na poziv pape Klementa VIII. dolazi u Rim da preuzme katedru Platonove filozofije. Njegovo glavno filozofijsko djelo *Nova sveopća filozofija* (Ferrara, 1591., drugo, prošireno izdanje 1593.; djelo je objavljeno u Zagrebu 1979. pod naslovom *Nova sveopća filozofija*) nailazi na vrlo oštru kritiku ortodoksnih teologa iz crkvenih redova i dolazi na *Index librorum prohibitorum*. Samog je pisca od progona zaštitilo prijateljstvo s papom Klementom VIII. Ova pregledna sistematika znanja vrhunsko je filozofijsko ostvarenje 16. stoljeća. U njemu su iznesena načela pojedinih prirodnih i duhovnih znanosti, od meteorologije, fizike, biologijskih i psihologijskih razmatranja do rasprava o metafizičkoj strukturi svega postojećeg.

Sl. 9. Julije Bajamonti (Split, 1744.–1800.), polihistor, skladatelj i književnik.

Obilježja enciklopedijskog djela u sebi nosi i osebujan pjesnički ep Splićanina Jerolima Kavanjina. JEROLIM KAVANJIN (Split, 1641.–1714.), pjesnik, pravnik i polihistor, pravne znanosti izučio je u Padovi, živio je u Zadru i Splitu, obavljajući različite službe: bio je gradski liječnik, odvjetnik, gradski sudac. Napustivši javni život, pod starost se povukao na svoje imanje u Sutivan na Braču i tamo je stvorio najopsežnije djelo starije hrvatske književnosti, »velopjesan« u 30 pjevanja, 32 658 stihova: *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara*. Pod skraćenim naslovom *Bogatstvo i uboštvo* djelo je posthumno objavljeno u Zagrebu 1861. U njemu se biblijske teme, Danteova *Božanska komedija*, Đurđevići *Uzdasi Mandaljene pokornice*, Gundulićev *Osman* i *Suze sina razmetnoga*, uz učestale didaktičke napatke i moralizatorska razmišljanja, isprepliću s kronikama o gradovima Dalmacije i znamenitim ljudima te s lokalnim koloritom što ga

stvaraju opisi splitskog života, njegovih znamenitosti, ljepota i običaja. Kavanjinova golema epska pjesma, prožeta žarkim hrvatskim domoljubljem, manje zanimljiva kao pjesnički umotvor (pod snažnim je utjecajem brojnih pisaca, od hrvatskih posebice Ivana Gundulića i Ignjata Đurđevića), prava je riznica enciklopedijskih saznanja i obaviještenosti svoga autora.

Osamnaesto stoljeće obilježeno je duhovnim pokretom protiv dogmatskog autoriteta, za pobjedu kritičkog uma u književnosti, umjetnosti i filozofiji. Polazeći od zdrava razuma, ovo doba prosvjetiteljstva shvaća potkrepljenje svojih načela širenjem svjetlosti u mraku, prosvjećivanjem svijeta.

JULIJE BAJAMONTI (Split, 1744.–1800.), polihistor, skladatelj, književnik (začetnik morlakizma u hrvatskoj književnosti, vjerojatno prvi zapisivač *Hasanaginice*), rođen u Splitu, poput većine dalmatinskih intelektualaca obrazovao se u Italiji. U Padovi doktorira medicinu. U Hvaru je općinski liječnik i orguljaš. Preselivši se u Split, radi kao privatni liječnik i zborovođa splitske katedrale. Inspiriran naprednim idejama francuskih enciklopedista, prosvjetiteljski Bajamontijev um ponire u najrazličitija područja znanosti i umjetnosti: uz glazbu i liječništvo bavi se poviješću, arheologijom, kemijom, fizikom, matematikom, agronomijom, lingvistikom, etnografijom. Skladanjem se bavi odrana. Glazbeni opus sačinjava mu oko 150 djela, među kojima je i prvi hrvatski oratorij. Erudit Bajamonti svjestan je značenja enciklopedijskih priručnika i potrebe za njima. Tako ostavlja, no tek u rukopisu, godinama prikupljanu građu za talijanski rječnik *Musica* i talijanski općeenciklopedijski leksikon *Dizionario enciclopedico*. Rukopis rječnika sadržava abecednim slijedom nanizane riječi na talijanskom jeziku za pojmove s područja povijesti glazbe, glazbene tehnike, instrumenata i dr. Posebno je obrađena antička, talijanska i francuska glazba, napose opera. U Bajamontijevoj rukopisnoj ostavštini nalazi se i oko 2500 bibliografskih jedinica, od kojih se 110 odnosi na djela hrvatskih autora.

Obilježje enciklopedijskog djela nosi i izvjestan broj višejezičnih rječnika. Višejezična tradicija u Hrvata ima petostoljetnu tradiciju. Početak joj pada u 15. i 16. stoljeće, kada su na zapadu ušli u modu rječnici na nekoliko jezika, tzv. komparativni ili sinoptički rječnici. Kao i u drugih naroda, i u Hrvata su najprimitivniji oblik leksikografskog rada popisi riječi i izraza nekog stranog jezika koje stari putopisci unose u svoja djela. Leksikografija se, dakle, razvija iz jednojezičnih i višejezičnih glosa – tumača nejasnih i rijetkih riječi, arhaizama, dijalektizama i drugih inojezičnih (aloglotskih) elemenata. Na ovom mjestu upozorit ćemo na one rječnike nastale u razdoblju od 15. do 18. stoljeća.

Uobičajilo se hrvatsku tiskanu leksikografiju započinjati djelom Fausta Vrančića, a kad su rječnici kao samostalna izdanja u pitanju, onda je to tek djelomice točno. Vrančićevu *Dikcionar*u, naime, prethodi rukopisni rječnik (kodeks) iz 15. stoljeća *Liber de simplicibus*, zatim manji samostalno tiskani rječnik Petra Lupisa Valentiana te više nesamostalnih, tzv. aneksnih rječnika.

Liber de simplicibus

(*Knjiga o ljekovitu bilju*) prvi je višejezični, terminološki i slikovni rječnik s hrvatskim nazivljem. Na ovaj rukopisni srednjovjekovni rječnik u nas je prvi skrenuo pažnju Bogoslav Šulek, pišući 1859. *O Biljarstvu*. Opsežnije piše o njemu ponovno Šulek 1879. u predgovoru svoga terminološkog rječnika *Jugoslavenski imenik bilja*, u koji je i unio dio leksičke građe kodeksa. Autor ovoga botaničkog rječnika, dugo vremena pripisivana Benedettu Riniu, talijanski je liječnik NICOLÒ ROCCABONELLA (Conegliano, 1386. – Venecija, 1459.). Jedan od prvih i najdragocjenijih kodeksa te vrste u svijetu sastoji se od 2 lista predgovora na pergamentu, abecednog indeksa od 14 listova te rječnika od 458 listova. U najvećem broju slučajeva crtež je na prednjoj strani lista (sjajne ilustracije biljaka u boji oslikao je,

posvećujući veliku pažnju detalju, mletački sitnoslikar Andrea Amaglio, latinizirano ime Amadio), tekst na stražnjoj. Složen je u dva stupca: lijevi sadržava naziv biljke na arapskom, grčkom, latinskom, hrvatskom (čakavica) i njemačkom, dok desni donosi citate raznih autora i posebne obavijesti. Prema botaničko-leksikološkoj analizi koju je napravio Ettore de Toni, njemačkih naziva ima svega 65, a za 97 od 458 fitonima ustvrđuje da nema »slavenskih« istoznačnica.

Roccabonella je na rječniku radio od 1415. do 1448. Posljednje godine života proveo je kao gradski fizik u Zadru, gdje su za njegova četverogodišnjeg boravka (1449.–1453.) nedvojbeno nastali umeci hrvatske leksičke građe.

Među najstarije nesamostalne rječnike pripada registar hrvatskih riječi njemačkog hodočasnika i putopisca, viteza Arnolda von Harffa, koji je 1497. pohodio Dubrovnik. Trag tog posjeta zrcali se u popisu od 56 hrvatskih riječi s njemačkim istoznačnicama što ih je hodočasnik iz Kölna priključio svom putopisu, objavljenom tek 1860.

Sl. 11. *Opera nuova* Petra Lupisa Valentiana iz godine 1527., mali konverzacijski talijansko-hrvatski rječnik–prvo je otisnuto leksikografsko djelo.

OPERA NUOVA CHE
INSEGNA A PARLARE LA LINGVA
SCHIAVONESCHA ALI GRANDI
ALLI PICOLI ET ALLE
DONNE.

ET SIMILMENTE LA DITTA OPERA
*Insegna alli Schiauoni A parlare bono et corretto
Italiano.*

ANCORA LA DITTA OPERA INSEGNA
*A leggere a chi non fa et a quelli che fanno vno poco leggere
Lo dato ammaestramento li fare di multa
utilita per caxon delle parole
et filabe scrivere in
Schiauonesebo*

Con Gratia et Privilegio.

M. D. XXVII.

Sl. 10. Sjajne ilustracije biljaka u boji oslikao je, posvećujući veliku pažnju detalju, mletački sitnoslikar Andrea Amaglio.

Opera nuova ankonskog trgovca Petra Lupisa Valentiana, mali samostalni konverzacijski talijansko-hrvatski rječnik, objavljen 1527., namijenjen je trgovcima koji trguju s Hrvatima te onima koji se hrvatskim služe. Na 8 stranica rječnika Lupis donosi 198 talijanskih riječi poredanih abecednim redom te 328 hrvatskih riječi. Jezik rječnika je ikavski s ekavizmima kojih ima u ikavskim govorima. *Opera nuova*, osim značenja koje ima kao prvo otisnuto leksikografsko djelo u Hrvata, od velike je važnosti za hrvatsku povijesnu leksikografiju.

Aneksni rječnici i glosari Bartola Đurđevića (1544.), Ivana Pergošića (1574.), Jurja Dalmatinca (1578. i 1584.) i Šimuna Budinića (1582.), leksikografska su djela nevelika opsega. Đurđevićev hrvatsko-latinski rječnik pridodan njegovu, 1544. u Antwerpenu objavljenom djelu *De afflictione...* sadržava 52 hrvatske riječi i fraze. *Decretum* kajkavskoga pisca i »juratuša« varaždinskog Ivana Pergo-

šića, prva tiskom objavljena kajkavska knjiga (Nedelišće, 1574.), donosi abecedni glosar s 45 latinskih riječi protumačenih jednom, ponekad dvjema kajkavskim istoznačnicama. Dalmatinovi registri riječi pridodani njegovim prijevodima starozavjetnog *Petoknjžja* i cijele *Biblije* imaju između 345 i 1000 leksema. Jednojezični glosar »popa Zadranina« Šimuna Budinića, objavljen 1582. u Rimu, uz njegov prepjev Davidovih psalama *Pochorni i mnozii inii psalmi Davidovi*, tumač teže razumljivih hrvatskih riječi, donosi u svemu 280 hrvatskih leksema.

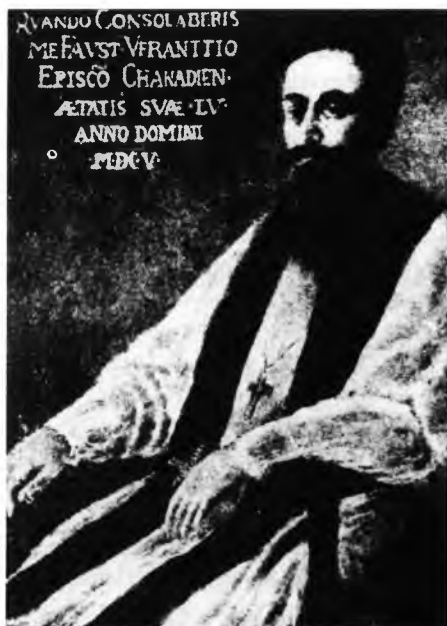
FAUST VRANČIĆ (latinizirano ime Faustus Verantius, Šibenik, 1551. – Venecija, 1617.) bio je tipičan renesansni um: polihistor, izumitelj, pisac i leksikograf. Čitav vijek proveo je u tuđini. Visoke škole izučio je u Austriji (Beč) te Italiji (Padova, Venecija, Rim) gdje je studirao matematiku, mehaniku

Sl. 12. Tumač teže razumljivih riječi koji je Šimun Budinić (Zadar, 1530.–1600.), zaderski pjesnik i protureformatorski pisac, pridodao svome prepjevu *Davidovih psalama*.

OTVORENJE, IL TVMACENYE

nichogijh rijci, poloxenih u ouih
psalmeh: choye niju usa-
chomu opcehene
ni oecitte.

A	D
Adnoga	Pachal
Baasni	Pachlenoga.
Bezachonya	Latin, fabulationes
Bezdan	Nepraude.
Befide	Brez dna
Brassno	Rijci.
Braan	Gizbina
Cedaa	Boy: Latin, prælium
Celo	Dizza, Sinoue.
Cislo	Pocelo
Cholsu	Broy
Choumi	Cholichoru
Chermecchi	Tachin
Chrof	Vpraugliayuchi
Chrouiscchie	Shrana, blago, Latin The
Deunoft	Dom, Staan. (saurus.
Docch	Ciuddo
Dofloyanye	Doyrt
Erey	Baschina, Latin, hizedi.
Gherdnij	Pop, Redofnijch. (ras.
Ghguef	Oholi
Gospod	Serxba.
Gottof	Gospodine.
Haran	Priptraan
Hagliad	Pomgnif.
Hramine	Tisuech
Hramilnice	Staan, Pribulialischia
	Ormar, Lat. Pröptuaria
	O lach

Sl. 13. Faust Vrančić (Šibenik, 1551. – Mleci, 1617.), polihistor, izumitelj, pisac i leksikograf, autor je prvoga i pravoga, samostalnoga, tiskom objavljena rječnika u Hrvata

i filozofiju. Postigao je visoke časti: bio je čanadski biskup i savjetnik Rudolfa II. Istaknuo se i kao izumitelj. Godine 1595. (one iste u kojoj mu je otisnut rječnik) objavio je u Veneciji djelo kulturološke i povijesne vrijednosti *Machinae novae*, s 49 skica i projekata u bakrorezu koji prikazuju brojne tehničke izume te vizionarske projekte i konstrukcije. Istakao se i kao leksikograf objavivši u Veneciji godine 1595. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latine, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* (Rječnik pet najuglednijih europskih jezika, latinskog, talijanskog, njemačkog, dalmatinskog i mađarskog). Dikcionar Fausta Vrančića prvi je pravi i samostalni tiskom objavljen rječnik u Hrvata. Omanja knjiga s ukupno 128 stranica, čista i razgovjetna otiska, donosi oko 5000¹⁴ riječi od svakog jezika, sveukupno oko 25 000 riječi. Leksičke

¹⁴ Josip Vončina iznosi (*Jezična baština*, Književni krug, Split, 1988.) da u Vrančićevu rječniku ima 5467 latinskih natuknica, odnosno oko 5800 hrvatskih riječi.

jedinice otisnute su vrlo pregledno u pet stupaca na svakoj stranici. Izbor je sveden na one najnužnije, rječnik je lišen idioma, frazeologema, sinonima i gramatičkih napomena: latinska riječ tumači se jednim značenjem u preostala četiri jezika. U dijalekatskom smislu, jezik rječnika je ikavska čakavština s otvaranjem prema štokavskom i kajkavskom narječju (tzv. štokavsko i kajkavsko naslojavanje). Leksički fond karakteriziraju riječi ruralnog podrijetla. Uočljiv je nedostatak onomastičke građe.

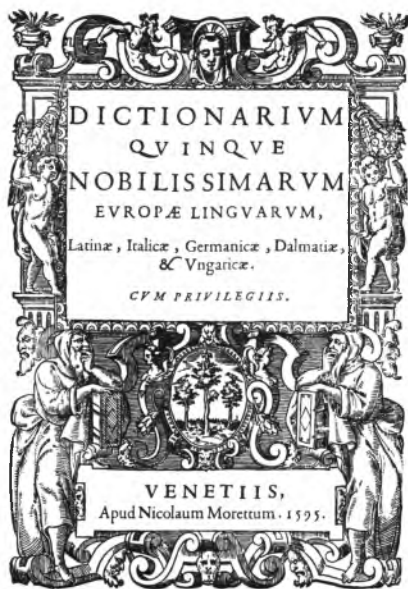
Vrančićev rječnik poslužio je Mikalji, Habdeliću, Belostencu, Della Belli te Akademijinu *Rječniku*. *Dikcionarium* Fausta Vrančića ujedno je i jedan od najstarijih primjera latinsko-madžarske leksikografije. U 17. stoljeću njime su se poslužila tri europska leksikografa: Talijan Bernardin Baldi u svom rukopisu talijansko-madžarskog rječnika, njemački humanist Jerolim (Hyeronimus) Megiser, koji je 1603. u Frankfurtu na Majni objavio prvi svejezični rječnik *Thesaurus polyglottus*, te Petar Loderecker, češki benediktinac, koji 1605. izdaje *Dictionarium septem diversarum linguarum*, pridodajući Vrančićevu petojezičnom konceptu češki i poljski jezik. Sam Vrančić dopisuje Lodereckerovu rječniku predgovor. Josip Török izdat će u Požunu 1834. dopunjeno izdanje Lodereckerova rječnika.

Premda nevelika opsega, Vrančićev je rječnik i u europskim okvirima bio važno i utjecajno leksikografsko djelo. »Njime je po prvi put jedan doonda na Zapadu posve nepoznati evropski jezik bio uveden u kolo svoje obrazovanije braće« (V. Dukat).

Hrvatska leksikografija bogatija je za još jedan stari rječnik. Donedavni anonimni rukopis *Dizionario illirico-dalmatino-italiano – Slovoslovje dalmatinsko-italijansko* pripisan je »ocu hrvatske gramatike«, a od sada i »prvom isusovačkom leksikografu« Bartolu Kašiću. Time je njegova gramatika s pravopisom nadopunjena nedostajućim rječnikom za cjeloviti priručnik hrvatskog jezika, kojim će Kašić uvelike pridonijeti i njegovoj standardizaciji.

BARTOL KAŠIĆ (Pag, 1575. – 1650.), veliki hrvatski jezikoslovac, misionar, protureformatorski pisac i vrstan propovjednik, školovao se na Ilirskom kolegiju u Loretu. Završivši isusovački novicijat u Rimu na Rimskom kolegiju studirao retoriku. Za potrebe Ilirske akademije sastavlja i u Rimu 1604. objavljuje *Institutionum linguae Illyricae*, prvu gramatiku hrvatskog jezika. Za boravka u Dubrovniku (1620.–1632.) preveo je čitavo *Sveto pismo*, no njegov prijevod nikada nije objavljen. Godine 1640. objelodanio je u Rimu izvanredno utjecajni obrednik na hrvatskom jeziku *Ritual Rimski istomačen slovinski*, koji je pridonio afirmaciji štokavskoga kao književnog jezika.

Kašićevo *Slovoslovje dalmatinsko – italijansko*; datirano u godinu 1599., sadržava oko 3700 leksema ispisanih na 260 listova. Pisano je čakavsko-ikavski. Rječnik je uglavnom

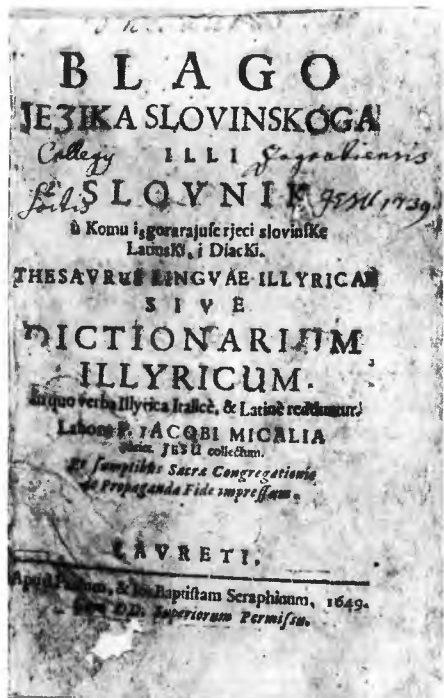
Sl. 14. Naslovnica *Rječnika pet najuglednijih europskih jezika...*, Mlecí, 1595., Fausta Vrančića; Vrančićev petojezičnik, koji broji 128 stranica i 25 000 riječi, i u europskim je okvirima bio značajno i utjecajno leksikografsko djelo.

izrađen prema Vrančićevu *Dikcionaru* (od 3700 riječi utvrđeno je da je čak 3120 preuzeto od Vrančića). *Hrvatsko-talijanski rječnik* Bartola Kašića objelodanjen je 1990. U prvom dijelu »editio princeps« donosi faksimil Kašićeva autografa, u drugom rekonstrukciju teksta s doslovnom transliteracijom i suvremenom transkripcijom, uz papirološku, grafološku i leksičku raščelambu rječnika (nema, nažalost, odgovarajuće filološke), kojima se dokazuje autorstvo.

Hrvatski leksikografi 16. i 17. stoljeća Vrančić, Mikalja, Habledić i Belostenec stvaraju u posebnim prilikama. Hrvatska narječja, potvrđena književnim djelima, utjecat će na razvoj hrvatske leksikografije toga doba. U 17. stoljeću starija kajkavska književnost doživljava svoje bujanje, no ona nije ograničena isključivo na kajkavski govor. Rječnik hrvatskog plemstva i svećenstva, iz kojih društvenih slojeva pisci i leksikografi najčešće proistječu, prožet je čakavštinom i štokavštinom, pa su i kajkavski pisci trajno otvoreni prema tim narječjima kojih i književna djela dobro poznaju. Utjecaji, posebno štokavskog narječja, vrlo su snažni. Ivan Pergošić *Verböczyev Decretum* prevodi u dvije varijante, kajkavskoj i drugoj više štokavskoj.¹⁵ Habledić piše na kajkavskom, ali blisko mu je, radi boljeg razumijevanja, zbližavanje hrvatskih narječja. Riječima iz Slavonije i južne Hrvatske, Primorja i Dalmacije obogatit će Belostenec kajkavsko leksičko blago svoga *Gazofilacija*,

nakon čije pojave granice književnog regionalizma postaju vrlo fleksibilnima, što omogućuje daljnje štokavsko »naslojavanje«.

Sl. 15. *Blago jezika slovinskoga*, sinoptički hrvatsko-talijansko-latinški rječnik isusovca Jakova Mikalje, Loreto, 1649.–1651.

JAKOV MIKALJA (Peschici, poluotok Gargano 1601. – Loreto, 1654.), vjerojatno je slavenskog podrijetla. Možemo pretpostaviti da su mu preci, bježeći pred Turcima, emigrirali iz Dalmacije. Godine 1628. ulazi u isusovački red, 1630. predaje gramatiku na Collegiumu Ragusinum u Dubrovniku. Razdoblje od 1637. do 1645. provodi kao misionar u tada turskom Temišvaru, gdje je dovršio najveći dio svoga rječnika. Godine 1645. nalazi se u Trnavi u Slovačkoj. Iste godine vraća se u Rim, gdje priprema za tisak trojezični rječnik *Blago jezika slovinskoga ili Slovník u komu izgovaraju se riječi slovinske latinski i dijački*. Godine 1649. počinje Mikalja u Loretu, pola stoljeća iza Vrančića, tiskati rječnik. Tiskanje je dovršeno u Anconi 1651. Mikalja je svom sinoptičkom hrvatsko-talijansko-latinском rječniku pridodao malu talijansku gramatiku napisanu na hrvatskom jeziku (48 stranica prema 861 stranici rječnika), a rađenu prema Kašićevoj. Leksički fond rječnika

¹⁵ Riječ je o tzv. drugoj redakciji prvotnoga Pergošićeva kajkavskoga teksta, odnosno o njegovoj ikavizaciji, kako bi prijevod bio razumljiv i prekosavskim *Horvatima* (jezik ozaljskog kruga), odnosno dijelu Hrvatske pod upravom Zrinjskih i Frankopana. Politička situacija bila je, čini se, uzrokom prekidu rada na ikavskoj redakciji odnosno vraćanju na prvotnu (treća redakcija ili druga kajkavska). O tome vidi podrobnije: Valentin Putanec, *Jezik 'Dekretuma' (1574) Ivana Pergošića*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 6, Zagreb, 1982.

čine primorski, čakavski i štokavski govori. Rječnik je obogaćen frazeologijom. Najpoznatiji je hrvatski dio rječnika. U talijanskom dijelu privlači pažnju leksik iz područja morske flore i faune, folkloru, ribarstva i zanatstva. Mikalja je temeljito poznao primorske govore, ali je ipak svoje *Blago jezika slovinskoga* složio »bosanskim jezikom«, kojeg je smatrao najljepšim među ilirskim govorima, što znači da je odabrao štokavicu, a ne Dalmatincima bližu čakavicu.

Mikalja pripada piscima katoličke reformacije koji su pisali svoja djela radi širenja katolicizma među južnim Slavenima. Njegovi su jezični priručnici bili u službi katoličkih misionara koji su slavensko svećenstvo odvrćali od glagoljice i crkvenoslavenskog jezika, ispomažući u učenju talijanskog i latinskog.

JURAJ HABDELIĆ (Staro Čiče u Turropolju, 1609. – Zagreb, 1678.) najplodniji je kajkavski pisac 17. stoljeća, čuveni propovjednik i leksikograf. Teologiju je završio na isusovačkom sveučilištu u Trnavi. Djelovao je kao nastavnik u Rijeci, Varaždinu i Zagrebu. U više je navrata rektor Isusovačkog kolegija u Zagrebu. Njegovim zalaganjem i marom zagrebačka je Isusovačka akademija uzdignuta na stupanj akademije, što je Leopold I. potvrdio diplomom od 23. rujna 1669.

Godine 1670. u Grazu Habdelić izdaje prvi rječnik u kajkavskoj Hrvatskoj, hrvatsko-latinski džepni rječnik *Dikcionar ili Reči slovenske z vekšega v kup zebrane, u red postavljene i dijačkemi zlahkotene*. Pod *slovenskim* podrazumijevan je kajkavski govor (dok se pod *horvackim* podrazumijevao jezik Hrvata južno od Kupe). Rječnik, po obliku mala i jeftina knjiga, bio je namijenjen školskim potrebama. Sve do pojave Belostenčeva *Gazofilacija* upotrebljavan je kao gimnazijski udžbenik. Ovom rječniku sa oko 12 000 kajkavskih riječi protumačenih latinskim izrazima svrha nije bila da obujmi čitav kajkavski jezični izraz, već da unese samo riječi koje su »z vekšega v kup zebrane«, tj. najfrekventniji kajkavski leksički fond. Tomu je razlog što u ovom rječniku nisu navedene mnoge riječi iz književnih djela (nema ih ni iz Habdelićeva književna opusa), niti iz suvremene kajkavske književnosti. Rječnikom su se dobro poslužili kasniji kajkavski leksikografi: Orlović i Belostenec, Sušnik i Jambrešić.

Posebno vrijedan, nažalost tek u rukopisu sačuvan, višejezični leksikografski kompendij ostavio nam je IVAN TANZLINGER-ZANOTTI (Zadar, 1651.–1732.), zadarski kanonik i leksikograf. Rodio se u braku Nijemca, vojnika, najamnika u službi mletačke republike, i Hrvatice, pućanke iz Zadra. Nakon muževljeve smrti majka mu se preuda, a Ivan u znak zahvalnosti prema očuhu pridoda svojemu i njegovo prezime Zanotti. Godine 1674. Tanzlinger se zareadio, a nauke izučio u Rimu i Anconi. Ubrzo je imenovan kanonikom, a obnašao je

Sl. 16. Godine 1670. u Grazu Juraj Habdelić objavljuje prvi rječnik u kajkavskoj Hrvatskoj – malu i jeftinu knjigu namijenjenu školskim potrebama.

i čast zadarskoga generalnog vikara (namjesnika nadbiskupskog). Bavio se književnim radom (prvi je na hrvatski preveo dva pjevanja iz Vergilijeve *Eneide*, Mleci 1688.), poviješću (u rukopisu je ostala kronika zadarske dijeceze), no najdublji je trag ostavio kao leksikograf, utrošivši gotovo čitav život na izradu rječnika namijenjenog »hrvatskoj slovinskoj« mladeži: *Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi cioè italiano, illirico e latino*. Prva redakcija ovoga velikoga talijansko-hrvatsko-latinskog rječnika mladenačko je Tanzlingерово djelo iz godine 1679. (158 listova folio formata). Druga je redakcija, četiri puta veća (1281 stranica), s popisima ljekovita bilja i vojničkog nazivlja kao dodatkom, iz 1704. Treća, dvosveščana redakcija je iz 1732. Prvi njezin svezak je trojezični rječnik; drugi sadržava indeks odabranih hrvatskih riječi, budući da je rječnik bio namijenjen zadarskom glagoljaškom sjemeništu. Poriv za nastanak ovoga popisa hrvatskih riječi Tanzlinger je morao naći u činjenici da će se njegovim talijansko-hrvatsko-latinskim rječnikom služiti talijanskom jeziku nevični sjemeništarci.

Tanzlingеров *Vocabolario* donosi leksik sva tri narječja. Izvori su mu crkvena i svjetovna vrela, od katoličkih misala i brevijara, književnosti dubrovačke i one mletačke Dalmacije, preko rječnika Vrančića i Mikalje do kajkavskoga dikcionara Jurja Habelića.

U predgovoru prvoj redakciji rječnika (1679.) leksikograf je naveo da se izrade rječnika prihvatio s nemalom pomnjom i nastojanjem da hrvatski jezik, koji je smatrao svojim, zaštititi od poplave talijanskih tuđica (uzrokovane priljevom talijanskog elementa koji je u Zadru, središtu mletačke uprave u Dalmaciji, morao biti vrlo snažan), te da ovakvim priručnikom obrani hrvatski jezik od prigovora da je siromašan i neplodan da bude tumačem talijanske.

Sl. 17. Ivan Belostenec (Varaždin, 1594. – Lepoglava, 1675.), učen pavlinski redovnik, pjesnik, pisac i leksikograf.

IVAN BELOSTENEC (Varaždin, 1594. – Lepoglava, 1675.) učeni je pavlinski redovnik, pjesnik, pisac i leksikograf. Godine 1616. stupa u pavlinski red, u Beču studira filozofiju, u Rimu teologiju. Godine 1627. postaje glavarom samostana u Lepoglavi. Obilazi i živi u pavlinским samostanima u Sveticama kod Ozlja, u Svetoj Heleni kod Lepoglave, u Čakovcu i Crikvenici. Godine 1662./63. dokumenti ga spominju kao svetičkog priora. Godine 1663. povlači se u Lepoglavu, gdje živi do smrti. Obilazeći Slavoniju, Hrvatsku, Dalmaciju, Hrvatsko primorje i Istru, proučavao je jezik i upoznao različite dijalekte. Dvojezični hrvatsko-latinski rječnik *Gazophylacium seu Latino-illyricorum onomatum aerarium* (Gazofilacij ili riznica latinsko-hrvatskih riječi) najvažnije je Belostenčevo djelo. U njemu su dva dijela. Prvi, latinsko-hrvatski, ima ukupno 1288 stranica, sveukupno oko 40 000 latinskih riječi sa znatno većim brojem hrvatskih značenja. Drugi,

¹⁶ cfr. Tomo Matić, *Prva redakcija Tanzlingerova rječnika*, Rad IAZU, knj. 293, Zagreb, 1953.

Sl. 18. Obrambenim zidom zaštićen pavlinski samostan s crkvom Blažene Djevice Marije u Lepoglavi. Crtež Branka Šenoe.

hrvatsko-latinski dio, ima 650 stranica i 42 stranice dodatka, odnosno oko 25 000 riječi. Sakupljanje velikoga jezičnog blaga, prikupljenog u latinsko-hrvatskom dijelu, Belostenec je držao zadatkom svoga života i radio je to s velikim trudom do poznih godina. Tek u sedamdesetoj godini života na nagovor prijatelja, kako sam u predgovoru kaže, izradio je hrvatsko-latinski dio za korištenje u latinskim školama. Ovaj dio radio je devet godina, do pred smrt. Zanimljivo je pripomenuti da je Belostenčevo životno djelo ležalo u rukopisu šezdeset i pet godina u Pavlinskom samostanu u Lepoglavi. Rječnik koji je u Zagrebu 1740. objavio pavlin Jerolim Orlović zauzima jedno od prvih mjesta u hrvatskoj leksikografiji. To je prvi rječnik koji obujmljuje sva tri naša narječja. Leksičko blago *Gazofilacija* u prvom je redu kajkavsko, ali ima štokavizama i čakavizama. Spajanjem narječja, Belostenec se uključuje u struju koja je težila jedinstvenom jeziku. Josip Vončina ističe kako je *Gazofilacij* ne samo sakupio na jednom mjestu leksičko blago svih narječja (pod zajedničkim imenom *lingua illyrica*), nego je i prvi put tako koncipiranu jeziku (tzv. »trodijalekatska koncepcija«) odredio jedinstveni grafijski sustav.¹⁷ Pojavom ovog djela počinju se brisati granice književnog regionalizma, osobito u sjevernoj Hrvatskoj, najviše u njezinom kajkavskom dijelu. Iz svega rečenog, *Gazofilacij* valja smatrati i važnom pretečom ilirizma, s jednim pomakom – od kajkavske prema štokavskoj osnovici književnog jezika.

Hrvatsko-latinski dio rječnika ima enciklopedijsko obilježje s brojnim poukama o najrazličitijim stvarima (gospodarske pouke, liječnički napuci, poslovice, sentencije, epi-

Sl. 19. Pavlinski samostan u Sveticama kraj Ozlja.

¹⁷ Josip Vončina, *Leksikografski rad Ivana Belostenca*, Dodatak pretisku rječnika, Zagreb, 1973.

grami), pa je tome bio podređen i izbor leksičke građe. Osnovica ovog dijela rječnika pripisivana je Habelićevu *Dikcionaru*, pa se tvrdilo (Fancev, Dukat) da Belostenec gotovo i nije surađivao na tom dijelu rječnika, već da je on djelo konačnog izdavača – Jerolima Orlovića. Sastavljaču ovog dijela *Gazofilacija* služili su kao izvori Mikaljino *Blago jezika slovinskoga* iz 1649., Habelićev *Dikcionar* iz 1670. te Della Bellin *Dizionario* iz 1728. Mikalja nije mehanički prenošen, već je upotpunjavao i prerađivao; iz Della Belle crpljeni su citati, fraze i poslovice. Habelić je kao kajkavski pisac bio najbliži Belostencu, pa mu je i najviše poslužio. Neosporna činjenica o Belostenčevu ugledanju u Habelića u hrvatsko-latinskom dijelu rječnika uvelike je potpomogla negiranje autorstva i učinila ga uvjerljivim.

Sl. 20. Latinski rječnik s opsežnim hrvatskim, njemačkim i mađarskim tumačenjima isusovaca Andrije Jambrešića i Franje Sušnika. Enciklopedijski Sušnik-Jambrešićev rječnik, objavljen u Zagrebu go. line 1742., bio je namijenjen izobrazbi mladeži u isusovačkim školama.

Latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarski poredbeni rječnik *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples in usum potissimum studiosae juventutis digestum* ab Andrea Jambressich, societatis Jesu sacerdote, Croata Zagoriensi (Latinski rječnik s obilatim tumačenjem na ilirskom, njemačkom i mađarskom, ponajviše za uporabu učevnoj mladeži koji je priredio Andrija Jambrešić svećenik Družbe Isusove, Hrvat Zagorac) započeo je isusovac FRANJO SUŠNIK, a završio i u Zagrebu 1742. objavio »Croata Zagoriensi« ANDRIJA JAMBREŠIĆ (Cesargrad ? 1706. – Varaždin, 1758.). Ovaj isusovac, profesor filozofije i filolog izdao je veliki enciklopedijski rječnik u dva dijela: višejezični, s latinskim osnovnim stupcem na 1068 stranica i s 27 000 riječi, i znatno manji, dvojezični hrvatsko-latinski dio na 72 stranice i sa 7000 riječi (tzv. *Index illyrico sive croatico-latinus*). Franjo Sušnik sastavio je abecedarijski popis hrvatskih riječi i započeo s izradom latinskog dijela. U radu ga je 1639. prekinula smrt. Posao je preuzeo Andrija Jambrešić, koji je pod pritiskom tiskare radio u žurbi i završio rječnik u vrlo kratkom vremenu (1739.–1742.).

Sušnik-Jambrešićev rječnik autohtono je djelo, vrlo originalno u pogledu izbora leksičke građe koja je u osnovi kajkavska uza znatan broj štokavizama i čakavizama. Do hrvatskih tumačenja Jambrešić najviše drži, zato su ona izložena lijepim kajkavskim govorom, točna, najopsežnija, s vrlo bogatom sinonimikom, tako potanko obrazložena kao da je riječ o konverzacijskom leksikonu. Neka tumačenja obogaćena su moralizatorskim napucima. Rječnik je pretekao druge rječnike obiljem tumačenja geografskih imena. Osim što za svaki toponim daje hrvatski, njemački i mađarski ekvivalent, Jambrešić ide i u povijesni ekskurs, kojega dužina ovisi o važnosti geografskog mjesta. Sušnik-Jambrešićev rječnik donio je i obilje njemačke i mađarske leksičke građe pa je postao zanimljiv i izvan Hrvatske, do te mjere da je u njoj čak postao raritetom. I Sušnik-Jambrešićev i Belostenčev rječnik bili su namijenjeni izobrazbi mladeži u isusovačkim i pavlinskim školama, a posljedak su, prema

nekim mišljenjima, konkurencije koja je na vjersko-prosvjetnom planu postojala između ova dva reda. Ovim se i objašnjava šezdesetpeto godišnje razdoblje koje je pavlinima trebalo da objelodane *Gazofilacij* nakon smrti njegova autora, i tako za dvije godine preteknu isusovački Sušnik-Jambrešićev *Lexicon*.

Govoreći o gotovo istodobno objavljenim rječnicima Belostenca i Jambrešića, Šafařík ističe kako je uočljivo da je mali rod Hrvata (Šafaříku su Hrvati samo kajkavci) u tako kratkom vremenu dobio dva rječnika takva obima.

»Jambrešićev 'Lexicon' ima doduše mnogo nedostataka, ali on zaslužuje našu pažnju ne samo zato, što je, dajbudi u hrvatskom dijelu, izrađen sasvim samostalno, već i zato što je, ako ga prosudimo sa stajališta latinske leksikografije, svakako najbolji od naših starijih rječnika... U povijesti naše školske literature zapremat će Jambrešićev 'Lexicon' uvijek vrlo odlično mjesto. Zato je u redu, da i ime autora njegova, koji se u doba mračno i mlohavo toliko trudio oko hrvatskog školstva, vazda držimo u zahvalnoj uspomeni« (V. Dukat).

U povodu 250. obljetnice prvotiska Sušnik-Jambrešićeva rječnika izdan je u Zagrebu 1992. pretpisak rječnika s dodatkom koji sadržava popratne studije o rječniku, prijevode određenih latinskih tekstova te bibliografske bilješke.

PAVAO RITTER VITEZOVIĆ (Senj, 1652. – Beč, 1713.), polihistor, povjesnik, književnik i leksikograf pridružuje se ovoj leksikografskoj kronologiji svojim rukopisnim latinsko-hrvatskim rječnikom *Lexicon Latino-Illyricum*.

Pavao Ritter odvjetak je njemačke obitelji iz Alzasa. Svoje je njemačko prezime pohrvatio u Vitezović 1684. Djetinjstvo je Vitezović proveo u čakavskoj sredini svojega rodnog Senja. Godine 1665. odlazi na nauke u Zagreb. U isusovačkoj gimnaziji, na kojoj mu je nastavnik bio i Juraj Habelić, završio je gramatiku i retoriku. U Bogenšperku kod Johanna Weikharda Valvasora proveo je dvije godine izučavajući bakrorezbarstvo te je za Valvasorovu *Topographiu* izradio niz bakroreza. Naglašenu aktivnost razvija Vitezović u Zagrebu kada mu je Hrvatski Sabor godine 1694. povjerio upravljanje zemaljskom tiskarom. Vitezović ju je dao prenijeti u vlastitu kuću na Griču, gdje je ona 1695. proradila pod nazivom Kraljevska tiskara (*Typographia regni*). Bila je to prva tiskara u Zagrebu i Banskog Hrvatskoj uopće. U njoj je Vitezović počeo tiskati pučke hrvatske kalendare, brojne pohvalnice, prigodnice, pjesničke poslanice i neke svoje povijesne spise, stvarajući tako određeno kulturno okružje u kojem Zagreb po prvi put postaje kulturnim hrvatskim središtem. U Hrvatskoj je Vitezović obavljao različite političke (zastupnik Senja u Sopronu, Beču i Požunu) i vojne službe. Godine 1708. kraljevskom poveljom dodijeljeno mu je imanje Ščitarjevo kod Zagreba, što će ga dovesti u sukob sa zagrebačkim Kaptolom te će s imanja biti čak silom uklonjen. Nakon što mu je Sabor oduzeo i pravo upravljanja tiskarom, napušta Zagreb i sklanja se u Beč, gdje u izgnanstvu i bijedi umire.

Od enciklopedijski zamišljena projekta povijesti južnih Slavena *De aris et focis Illyriorum* ostvario je tek dio – *Stematographiu*. Povijesna su mu djela još *Croatia rediviva*, *Plorantis Croatiae secula duo* (s prikazom u stihovima događaja i bitaka iz 16. i 17. stoljeća u Hrvatskoj), *Bosna captiva* i dr. Najznačajnije pjesničko djelo Vitezovićevo je *Odilenje sigetsko* (1684.), dok mu prosvjetiteljski rad odlikuju pučki kalendari te knjige *Kronika aliti spomen vsega svijeta vikov* i *Priručnik aliti razlike mudrosti cvitje* – zbirka poslovice i mudrih izreka (priči) u stihovima.

U 17. stoljeću latinica je već bila iz svjetovne književnosti istisnula glagoljicu i ćirilicu, no njezina je ortografija bila vrlo nesređena. Regionalna rascjepkanost hrvatske književnosti, kao posljedica političke razjedinjenosti hrvatskih zemalja, još je više potencirala pravopisnu

anarhičnost. Vođen idejom (koju je propagirao i svojim povjesnicama) o političkom ujedinjavanju svih hrvatskih zemalja te stvaranju jedinstvene hrvatske književnosti, morao se Vitezović suočiti s neujednačenošću hrvatskoga pravopisa, pa otuda i žar kojim se bacio na rješavanje pravopisne normizacije. Reformom hrvatske ortografije bavio se čitav život. Njegovo zanimanje za preinake pravopisa moguće je pratiti od *Odilenja sigetskog* (1684.) do izradbe latinsko-hrvatskog rječnika (1710.). U *Odilenju* se bavi prikazivanjem grafema *c*, *s* i *š*; u predgovoru *Priručniku* iznosi primjere pojednostavljena pisanja hrvatskih glasova, a u predgovoru pjesmi *Plorantis Croatiae...* razlaže ortografsku reformu. Djelo *Orthographia Illyricana*, u kojem je reformu pravopisa nedvojbeno morao najsustavnije izložiti, zagubljeno je, pa tako Vitezovićev latinsko-ilirski rječnik postaje najvažnijim dokumentom hrvatske pravopisne reforme s potpunom primjenom dijakritičkih znakova za *lj*, *nj*, *č*, *ć*, *đ* i *ž*. Nije stoga pretjerivanje reći da je Vitezovićeva ortografska reforma, odnosno njegov savršeni monografski sustav hrvatske latinice, najbolje rješenje prije Gajeve *Kratke osnove hrvatsko-slavenskog pravopisanja*, u kojoj je i dosljedno provedena.

Vitezovićev opsežan leksikografski rad s prijelaza iz 17. u 18. stoljeće (1700.–1709.) nije sačuvan u cijelosti. Tragičan požar koji je godine 1706. zahvatio njegovu kuću na Griču i u njoj smještenu tiskaru, nekim je čudom poštudio jedan od dvaju dijelova rukopisana rječnika. Njegov hrvatsko-latinski dio s raspravom o jeziku kao uvodom zagubljen je – jamačno je u požaru izgorio – dok je latinsko-hrvatski dio, vjerojatno zahvaljujući čuvanu proglasu biskupa Maksimilijana Vrhovca iz 1813., dopro u Metropolitano (danas u sklopu Nacionalne i sveučilišne biblioteke), gdje se čuva i danas.

Da su ovi rječnici bili zgotovljeni krajem prvog desetljeća 18. stoljeća svjedoči Vitezovićevo pismo papi Klementu XI. od 23. studenoga 1710., u kojem ga obavještava o izradbi hrvatsko-latinskog rječnika te latinsko-hrvatskog s hrvatskom gramatikom (»lexicon illyrico-latinum et latino-illyricum absolutissimum cum una gramatica illyrica«) te ga moli da potpomogne njihovo objavljivanje, ističući njihove koristi za svećenike i vjerovjesnike u hrvatskim zemljama.¹⁸

Sam *Lexicon Latino-Illyricum* obasiže 1132 stranice kvart-formata, ispisanih čitljivim i urednim rukopisom. Rječnik započinje grafičkim prikazom ruže vjetrova s 32 hrvatska naziva. Ostatak rukopisa čine raznovrsni popisi riječi (nomenklator vlastitih imena te imena svetaca i blagdana štovanih u Hrvata, imenik iz Svetoga pisma, tumač hrvatskih imena, popis dječjih imena, hrvatsko nazivlje planeta, bogova, junaka, brodova, gljiva itd.).

Latinsko-hrvatski rječnik sadržava oko 23 000 riječi. Zastupljena su tumačenja na sva tri narječja, što znači da je Vitezović za Hrvate zamislio zajednički jezik koji bi bio blizak i razumljiv svima. Miješanje narječja Vitezovićev je pokušaj uklanjanja književnog regionalizma te ujedinjavanja Hrvata na političkoj i književno-jezičnoj razini na kojoj se i njegovo pravopisno normiranje iskazuje u punom i pravom svjetlu. U ime nacionalne homogenizacije, dakle, Vitezović gradi koncepciju prema kojoj sva tri narječja tvore leksičku bazu hrvatskoga jezika. Ovakvom književno jezičnom koncepcijom, zajedno s pravopisnom reformom pod načelom »jedan glas – jedno slovo«, Vitezović je ostao neshvaćen. Otišao je daleko ispred svoga vremena najavljujući narodni preporod, postavši pretečom iliraca.

U osvrtu na Vitezovićev *Lexicon Latino-Illyricum* Tomo Matić iznio je ovu ocjenu:

»U svome rječniku je Vitezović i po obilju jezičnoga blaga i po reformiranoj latinici, u kojoj je to blago želio iznijeti pred suvremene ljude od knjige, natkrilio sve, što su do njegova

¹⁸ cfr Tomo Matić, *Vitezovićev 'Lexicon Latino-Illyricum'*, Rad JAZU, knj. 303, Zagreb, 1955.

doba na tome polju u nas uradili književni radnici stariji od njega – Mikalja, Habledić, Belostenec, Tancinger – a i kasnije, sve do polovice devetnaestoga vijeka, nema ih mnogo koji mogu njemu o bok stati... Rječnik latinsko-hrvatski u jednom svesku ostao je zakopan u rukopisu i tek po imenu poznat u našoj nauci, iako se još i danas krije u njemu obilje blaga za proučavanje prošlosti hrvatskoga jezika.«¹⁹

Talijanski misionar i naturalizirani Dubrovčanin, isusovac ARDELIO DELLA BELLA (Foggia, 1655. – Split, 1737.) u želji da pomogne misionarima koje je Rim slao u naše krajeve, piše i u Mlecima objavljuje 1728. komparativni talijansko-latinsko-hrvatski rječnik *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*. Obitelj Della Bella je starinom iz Firenze (otuda leksikografu nadimak »Fiorentino«). Pravo i filozofiju završio je Della Bella u Napulju, a 1677. stupio je u isusovački red. Godine 1681. u dobi od dvadeset i šest godina odlazi kao misionar u Dubrovnik. Predaje u Peruggi i Firenzi, ali se stalno vraća u Dubrovnik, koji mu je postao drugom domovinom. Hrvatski je jezik tako dobro naučio da je zbirka njegovih propovijedi (*Razgovori i pripovijdanja*), tiskana 1805., ocijenjena »kao uzor čistoće i liposti slovinskoga našega jezika«. Po uzoru na rječnik talijanske Akademije Della Crusca, Ardelio Della Bella, sakupivši građu iz preko četrdeset rukopisnih i tiskanih djela dubrovačkih i drugih dalmatinskih pisaca 16. i 17. stoljeća, izdaje prvi hrvatski rječnik izrađen na temelju književnih djela i potvrđen s oko 5000 citata. Rječnik je opremljen uvodnim fonetskim dijelom i kratkom gramatikom ilirskoga jezika u kojoj se Della Bella povodi za Bartolom Kašićem. Ovaj se gramatički pregled može smatrati našom najboljom gramatikom 18. stoljeća. Na kraju je latinsko-talijanski indeks. Della Bellin rječnik jedan je od najvećih i najboljih hrvatskih starih rječnika. Obuhvaća oko 30 000 riječi. Obogaćen je sinonimima, frazama, citatima i akcentuacijom. Leksički fond rječnika je štokavski i ijekavski, uglavnom bez kajkavske i slavonsko-štokavske komponente, koja bi ga učinila privlačnijim u sjevernoj Hrvatskoj. Drugo, dopunjeno izdanje priredio je i izdao u Dubrovniku 1785. dubrovački kanonik i duhovni pisac Petar Bašić. Bašić je izostavio latinsko-talijanski indeks, izmijenio ortografiju te izbacio fonetski dio. S druge strane, dodao je oko 200 toponima te unio nove, vlastite kovanice. Vladoje Dukat izrekao je sljedeću pohvalu autoru rječnika i njegovu djelu:

Sl. 21. Isusovac Ardelio Della Bella (Foggia, 1655. – Split, 1737.), naturalizirani Dubrovčanin, autor je jednog od najboljih starih hrvatskih rječnika.

»Mi smo zahvalni učenom Talijancu, što je premda rodnom tuđinac, pokazao toliko ljubavi za naš jezik i ostavio nam u baštinu jedno kraj svih nedostataka, vrlo vrijedno i zaslužno djelo.«

¹⁹ Tomo Matić, *Vitezovićev 'Lexicon Latino-Illiricum'*, Rad JAZU, knj. 303, Zagreb, 1955.

Della Bellin *Dizionario*, Belostenčev *Gazophylacium* i Jambrešićev *Lexicon* tri su značajna enciklopedijska rječnika 18. stoljeća.

Hrvatska leksikografija 18. stoljeća obilježila su i dva značajna rječnika koja su, nažalost, ostala u rukopisu. To su rječnici primoštenskog franjevca Josipa Jurina te kaločkog nadbiskupa Adama Patačića.

JOSIP JURIN (Primošten, 1730. – Šibenik, 1801.), franjevac leksikograf. O njegovu nižem školovanju nema čvrstih saznanja. U franjevački red stupio je 1753., godinu dana novicijata završio je u franjevačkom samostanu na Visovcu, ubavu otočiću na rijeci Krki. Godine 1755. nalazi se u Živogošću, gdje sluša filozofiju, a 1756. boravi u franjevačkom samostanu u Splitu na Dobrome. Između 1756. i 1765. nalazio se, čini se, na naukama u Italiji. Od 1765. do 1766. ponovno je na Visovcu, kada je premješten u osamu samostana Sv. Lovre u Šibeniku, gdje ostaje do smrti.

Josip Jurin bio je najveći dio života učiteljem svojih samostanskih đaka (»magister juvenum«), za koje je, kako bi im olakšao učenje, sastavio i u Mlecima 1793. objavio trojezičnu gramatiku. Pedagoški porivi bili su razlogom i sastavljanju rječnika koji su ostali u rukopisu.

Još 1870., izvješćujući Akademiju o svom putu po Dalmaciji, Fran Kurelac poziva visoku hrvatsku instituciju da pribavi rukopis gotovo zaboravljenih rječnika oca Jurina. Prvu i iscrpnu studiju Jurinovitih rječnika napisao je i u Akademijinu *Radu* godine 1955. objavio Marko Kosor.²⁰

Jurinov trosveščani *Calepinus trium linguarum* (ovdje je ime velikoga talijanskog leksikografa iz 15. stoljeća, Calepinusa, upotrijebljeno kao sinonim za rječnik) kojega rukopis čuva knjižnica franjevačkog samostana Sv. Lovre u Šibeniku, kompiliran je, čini se, između 1765. i 1773., u razdoblju kada je Josip Jurin obavljao nastavničku službu. Prvi, temeljni dio ovog *Kalepina* (Tomus I) čini veliki latinsko-hrvatsko-talijanski rječnik (22 sveščića, 1632 stranice), drugi dio je (Tomus II) talijansko-latinsko-hrvatski rječnik (13 sveščića, 1050 stranica), dok je treći dio mali abecedni popis (3 sveščića, 140 stranica) latinskih i talijanskih priloga prema velikom *Turinškom Vokabularu*.

Trodijelni *Calepinus trium linguarum* pripada najopsežnijim hrvatskim rukopisnim rječnicima uopće: ukupno 2700 stranica velika formata (32 cm x 22 cm), od čega je barem trećina, odnosno oko 900 stranica, na hrvatskom jeziku. Riječi su ispisane dvostupčano neujednačenim i ne uvijek čitkim rukopisom. Rječnici su bez predgovora ili pogovora, nepaginiranih su stranica, ne donose potvrde iz književnih djela, citate ni poslovice (ove potonje tek iznimno). U drugom, talijansko-latinsko-hrvatskom dijelu rječnika, potpuno je izostavljena onomastička građa koja je, premda dosta suženo, prisutna u prvom, latinsko-hrvatsko-talijanskom dijelu *Kalepina*. Od formalnih nedostataka, koji su posljedica nedovršenosti rječnika, valja ukazati na neujednačenost obrade, u nekim slučajevima nepoštivanje abecednog slijeda, redundanciji glagolskih oblika te izostanak nekih jezičnih paralela. Osnovu rječnika čine štokavski i čakavski govori s prevagom ikavice nad ijekavicom. Ekavskih oblika je malo, a odnose se isključivo na oblike čakavskog narječja šibenskih i zadarskih otoka. Kajkavski oblici riječi nisu zastupljeni.

U sastavljanju rječnika Jurin se poslužio Mikaljinim *Blagom jezika slovinskoga*, no još i više, Della Bellinim *Dikcionarom*, uz unošenje mnogih leksema iz govora Šibenika i njegove okolice. Kod zagledanja u tuđa vrela bio je Jurin vrlo selektivan, unoseći samo njemu poznate

²⁰ Marko Kosor, *Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina*, Rad JAZU, knj. 303, Zagreb, 1955.

riječi, kloneći se uglavnom tuđica (nešto turcizama i talijanizama). Hrvatske riječi najveća su Jurinova briga. Hrvatske paralele gotovo su dvostruko duže od latinskih i talijanskih, navlastito u prvom dijelu *Kalepina*. Jurinovi rječnici bogatiji su hrvatskim nazivima biljaka, riba i ptica i od Mikaljina i od Della Bellina rječnika, što govori o leksikografovom nastojanju da hrvatski jezik obogati novim riječima i nazivima. No, nažalost, njihov rukopisni oblik imao je za posljedicu gotovo nepoznavanje toga jezičnoga blaga, odnosno njegovu slabu iskoristivost.

Upravo je obilnost leksičke građe, prave riznice hrvatskoga jezičnog blaga, jedna od najvećih vrlina *Kalepina* Josipa Jurina. Da ih je kojom srećom imao prilike objaviti, što onda pretpostavlja popunjavanje, dotjerivanje, prepravljavanje, kraćenje te uklanjanje suvišnog i pogrešnog, zauzimao bi Josip Jurin vidno mjesto u povijesti starije hrvatske leksikografije.

Nakon dužna hommagea Josipu Jurinu, očigledno žaleći što Akademijin *Rječnik* nije uvažio navlastito dijalektalno blago hrvatskoga jezika, Marko Kosor, gotovo zdvajajući, zaključuje:

Pišući ovu radnju ... imao sam na pameti da našoj javnosti skrenem pažnju na toga našeg zaboravljenog filologa i leksikografa, koji je za života toliko nastojao da svojom *Gramatikom* i svojim rječnicima obogati hrvatsku filološku znanost. U njegovim rječnicima ima mnoštvo riječi koje bi vrlo dobro došle urednicima Akademijina rječnika kod njegove dopune. Sve je to razlog, zbog čega naša filologija ne smije šutke prijeći preko Jurinove osobe, nego ga mora oteti zaboravu i dati mu počasno mjesto o povijesti naše leksikografije.«²¹

Rođen u uglednoj plemićkoj obitelji koja mu je omogućila solidno obrazovanje i blistavu karijeru (od župnika u Vrbovcu popeo se do časti nadbiskupa u Kalocsi i predsjednika Kraljevskog vijeća budimskog sveučilišta, stekavši ugled jednog od najviđenijih odličnika kraljevstva), ADAM PATAČIĆ (Karlovac, 1716. – Kalocsa, 1784.) ostavlja u rukopisu veliki trojezični rječnik *Dictionarium latino-illyricum et germanicum*. Patačićev latinsko-hrvatsko-njemački rječnik, nastao vjerojatno između 1772.–1779., broji 1146 stranica. *Clavis* (Predgovor) prethodi rječničkoj građi, a *Admonitio* (Napomene) s indeksom iz dva dijela (latinsko-hrvatskog i hrvatsko-latinskog) ju zaključuje. Ova, podijeljena u četiri sadržajne cjeline, primarno je izložena po unutarnjoj povezanosti pojmova, a tek sekundarno po abecednom slijedu. Ni jedan dotad u Hrvatskoj izrađen rječnik nije bio sastavljen na način *Dictionara*. Struktura rječnika, kojem je Patačić našao uzor u devedotojezičnom rječniku pojmova *Nomenclator omnium rerum* holandskog liječnika Hadriana Junia (Adrians de Jonge), enciklopedijske je širine i načina obrade. Sva su tumačenja na

Sl. 22. Adam Patačić (Karlovac, 1716. – Kalocsa, 1784.), biskup velikovarađinski i nadbiskup kaločki. U rukopisu ostavio je sinoptički latinsko-hrvatsko-njemački trojezičnik *Dictionarium Latino-Illyricum et Germanicum*

²¹ Marko Kosor, *Zaboravljeni trojezični rječnici Josipa Jurina*, Rad JAZU, knj. 303, Zagreb, 1955.

DICTIONARIUM LATINO-ILLYRICUM, ET GERMANICUM

*Pulcherrimo rerum ac materiarum
Ordine ad divexus Clapae dige-
stum, vocabulorum ad quamvis
materiam, scientiam, artem, et
vitae humanae usum pertinen-
tium, ubertate insignis. Prolo-
gus, notae, et cruditi animarum
versionibus repletum concinnant
Excellentissimus
Illustrissimus ac Reverendissimus
ADAMUS L. PATAČIČIČ
De Zapeda, Nicopolitanae Co-
locitae, et Basilicae Palati
a. cum canonice digitarum
Archiepiscopus, hujus Ordinis
S. Stephanii, magis Crucis, hujus
S. C. R. M. Actus, et Consilii
Tabulae 17. virales, Conclusiones, etc.*

Sl. 23. Naslovnica *Dictionara* Adama Patačića

kim slijedom, posljedom rada na rječnicima i počesto prethodnikom i preduvjetom enciklopedija. Od starijih leksikografskih radova koji zahvaćaju neko uže područje informacija, najviše je biografskih zbirki, zbornika i rječnika (leksikona) na latinskom jeziku. Autori (sastavljači) su im od samih početaka pojedinci, da bi tek u 19. i 20. stoljeću, sazrijevanjem duhovne klime i poboljšanjem materijalnih uvjeta, takva djela prerasla u kolektivne projekte, organizirane pod okriljem uglednih znanstvenih institucija. Kao posljedak takvog razvoja, ta su leksikografska djela u svojim počecima ograničena na regionalni duhovni prostor kojega znamenite predstavnike obrađuju, neizbježno, subjektivnim pristupom, da bi se u fazi sazrijevanja taj prostor širio, pretvarajući se u konačnici u nacionalni, a pristup u obradi u neutralan, objektivan, sistematiziran i egzaktn.

Među prvim kompilatorima biografskih zbornika nalazimo u 15. stoljeću Zadrana Jurja Begnu (*De viris illustribus*) i Splitsanina Marka Marulića (*De veteris instrumenti Viris illustribus commentarius*) koji u rukopisu ostavljaju djela s biografijama iz svjetske kulturne baštine. Iz 16. stoljeća sačuvao se najstariji hrvatski zbornik, Ambroza Ranjine, s prikazom života suvremenika (dubrovačkih dominikanaca). Među hrvatskim biografima najplodniji su dubrovački. Ambroz Gučetić prvi je kompilator koji je svoj biografski zbornik sačinjen od 790 životopisa dominikanaca uspio objaviti (*Catalogus vivorum ex familia Praedicatorum in litteris insignium*, Venecija, 1605.).

Zbirke biografija znamenitih Dubrovčana, poglavito pisaca, sastavili su Ignjat Đurđević i Serafin Crijević. Pisce iz sjeverne Hrvatske obradio je Baltazar Krčelić. Znamenite osobe, sunarodnjake iz redova kojima su pripadali prikazali su Dubrovčanin franjevac Sebastijan Slade – Dolci te naturalizirani Dubrovčanin Franjo Marija Appendini.

Dubrovački pjesnik i povjesnik IGNJAT ĐURĐEVIĆ (Dubrovnik, 1675. – 1737.) književni rad započeo je ljubavnom lirikom (*Pjesni razlike*), iskazavši se kao izvrstan versifikator i stilist u duhovnom pjesništvu (*Uzdasi Mandalfjene pokornice*, remek-djelo hrvatskoga književnog baroka). U poznim godinama napušta pjesništvo i posvećuje se povijesti: spise iz crkvene i svjetovne povijesti piše prozom na latinskom i hrvatskom jeziku.

latinskom; značenja pojedinih pojmova s osobitom su pažnjom prevedena na hrvatski jezik, a sa znatno manjom na njemački. Pod hrvatskim jezikom razumijemo gotovo isk-ljučivo kajkavsko narječje, dok su ostala uno-šena iz krajnje nužde. *Dictionar* nije izvorno znanstveno djelo, već je kompilacijsko i prak-tično, zamišljeno kao podsjetnik školskoj mladeži koja se sprema na visoku izobrazbu. S druge strane, rukopisni Patačićev rječnik bogato je vrelo kajkavskog leksika, s prilič-nim brojem u ranijim rječnicima nepotvrde-nih leksema. To je posljednji veliki rječnik nastao u vremenu kada se kajkavska književ-nost bližila svom kraju, pa tako predstavlja zaokruženi višestoljetni razvoj njezinog lek-sika.

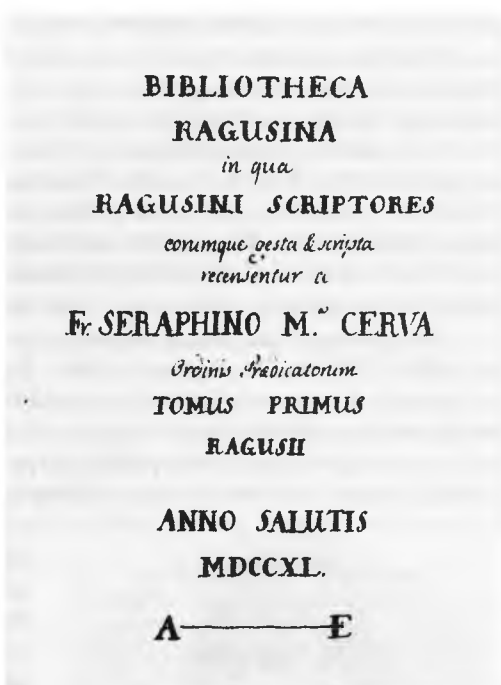
Rastat ćemo se na neko vrijeme s radom na sastavljanju rječnika, kako bismo se upo-znali s još jednim značajnim enciklopedič-

Đurđević je poznat i kao biograf dubrovačkih pisaca. Od posebne je važnosti njegov zbornik *Vitae et carmina nonnullorum illustrium civium Rhacusinorum*. Nastala početkom 18. stoljeća, ova zbirka sadržava sto i pet životopisa dubrovačkih pisaca popraćenih ocjenom (pohvalama) suvremenika te primjerima (pjesmama) iz njihova književnog stvaranja na hrvatskom, talijanskom i latinskom jeziku. Zanimljivo je redanje biografija (doduše nedosljedno provedeno) prema abecednom slijedu vlastitih imena. Đurđevićevi *Životi i pjesme nekih uglednih dubrovačkih građana* temeljno su djelo za proučavanje dubrovačke književnosti.

Nadovezujući se na prethodnike Ranjinu i Gučetića, dubrovački dominikanac, pjesnik, biograf i crkveni povjesnik SERAFIN Marija CRIJEVIĆ (Dubrovnik, 1686. – 1759.) kompilira između 1728. i 1734. biografsku zbirku sastavljenu od sto četrdeset i tri životopisa uglednih članova dubrovačke dominikanske kongregacije (*Iconotheca illustrium fratrum Congregationis Ragusinae sacri Ordinis Praedicatorum*). Mnoge od ovih biografija priključit će Crijević omašnom rukopisnom biografskom djelu *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, nastalom između 1726. i 1744.²² Ovaj biografski zbornik, obuhvatom i sistematizacijom građe blizak općem biografskom leksikonu, donosi u četiri knjige abecednim slijedom obrađene živote i djela četriristo trideset i pet znamenitih Dubrovčana, pisaca i pjesnika i učenih ljudi živućih do 1742. *Bibliotheca Ragusina* jedan je od najispravnijih izvora o dubrovačkoj književnosti prve polovine 18. stoljeća, a zahvaljujući obilnoj i provjerenoj biografsko-bibliografskoj građi, prožetoj nerijetko kritičkim prosudbama, neprijeporno pripada najznačajnijim djelima hrvatske biografske literature.

SEBASTIJAN SLADE – DOLCI (Dubrovnik, 1698.–1777.), dubrovački franjevac, teolog, glasoviti propovjednik i pisac, jedan od najučenijih muževa svoga vremena, objavio je u Veneciji 1767. biografsku zbirku *Fasti literario – ragusini*, u kojoj je obradio biografije dvije stotine dubrovačkih pisaca.

ADAM BALTAZAR KRČELIĆ (Šenkovac kraj Zaprešića, 1715. – Zagreb, 1778.), kanonik zagrebački i povjesničar – autor povjesnice crkve zagrebačke, političke povijesti Kraljevine Hrvatske i glasovitih *Annua*, ljetopisa svoga vremena – godine 1774. objavljuje u Varaždinu (pod tuđim imenom) malu bibliografsku zbirku *Scriptorum ex regno Slavoniae a seculo XIV usque ad XVIII inclusive Collectio*. Krčelićeva zbirka sadržava četrdeset i dvije kratke biografije slavonskih pisaca (rijetke su one s opsežnijom obradbom i bibliografijom),

Sl. 24. Naslovna stranica prve knjige biografskog zbornika Serafina Crijevića, Zbornik, nastao između 1740 i 1742., obuhvaća u četiri knjige 435 portreta znamenitih Dubrovčana.

²² Prvo izdanje u tri sveska (priređivač Stjepan Krasić) objavljeno je u Zagrebu između 1975. i 1980.

svrstane po stoljećima. Ova, prva u Hrvatskoj tiskom objavljena zbirka pisaca iz kraljevine Slavonije od 14. do zaključno 18. stoljeća, zapravo je pregled književnog rada u sjevernoj Hrvatskoj od najstarijih vremena do Pavla Rittera Vitezovića.

ADAM ALOJZIJE BARIČEVIĆ (Zagreb, 1756. – Brdovec, 1806.), odličan latinist, polihistor, epistolograf i bibliofil, pokazuje veliko zanimanje za povjesničarski i književno-biografsko-bibliografski rad. Najveći dio njegovih djela ostao je netiskan ili se zagubio. Ostavio je obilnu korespondenciju (*Epistolae latine ad diversos*), rezultat četvrtstoljetne plodne i razgranate prepiske s umnicima svoga doba.

Prikupljao je građu za povijest hrvatske književnosti (javlja se naslovima: *Historia litteraria Croatiae*, *Commentariolum de scriptoribus patriae*, *Commentarii Scriptorum Croatiae*) koja nije nikad dovršena, budući da je rukopise, čini se, upućivao istraživačima hrvatske književne povijesti. Krajem 18. stoljeća, prema korespondenciji, radi na sastavcima za biografski zbornik *De Scriptoribus Pannoniae Saviae* (*Commentariolum de scriptoribus Pannoniae Saviae*, *Historia litteraria Pannoniae Saviae*) koji je zamislio kao nastavak i dopunu Krčelićeve biografske zbirke slavonskih pisaca. Sačuvan je tek nacrt abecedarija za ovaj, također neostvareni biografski rječnik pisaca kontinentalne Hrvatske, u kojem se osim kajkavskih navode i pisci iz Slavonije, Dalmacije i Bosne.

Naturalizirani Dubrovčanin talijanskog podrijetla FRANJO Marija (Francesco Maria) APPENDINI (Poirino, Pijemont, 1768. – Zadar, 1837.), povjesničar, biograf, jezikoslovac i pjesnik, školovao se u Torinu i Rimu, a 1792. zaredio u Dubrovniku. Profesor je retorike na dubrovačkom pijarističkom Collegiumu Rhagusinum. Za francuske vladavine imenovan je upraviteljem liceja, a zatim prefektom i profesorom zemljopisa i povijesti na gimnaziji izrasloj iz liceja. Kraj života proveo je u Zadru kao ravnatelj gimnazije i upravitelj liceja.

Sl. 25. Francesco Maria Appendini (Poirino, 1768. – Zadar, 1837.), povjesničar, biograf, jezikoslovac i pjesnik – pravo je vrelo podataka za dubrovačku književnost

Istaknuti pedagog i sjajan govornik, Appendini je i svestran kulturni djelatnik. Bavio se i jezikoslovljem. Godine 1806. Stullijevu *Rječosložju*, rječniku »iliričko-italijansko-latinskom«, piše uvodnu raspravu (*De praesstantia et vetustate linguae Illyricae... ad Joachimum Stullium Illyrici lexicī auctorem*). Autor je i gramatike hrvatskog jezika namijenjene Talijanima, s jezikoslovna područja njegova najvrednijeg djela (*Grammatica della lingua Illirica*, Dubrovnik, 1808.). Godine 1820. izradio je, predsjedajući za to ustrojenim odborom, »ilirski pravopis« za uporabu u provinciji Dalmaciji.

Posebno se Appendini posvetio proučavanju dubrovačke kulturne, političke i književne povijesti. U rukopisu ostaju *Notizie biografiche intorno ad alcuni scrittori illirico-slavi*, sastavci o dubrovačkim i dalmatinskim piscima. Slavu je pak stekao dvosvesčanim biografskim zbornikom objavljenim u Du-

brovniku početkom 19. stoljeća (1802.–1803.), *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, prvim sustavnim pokušajem sređivanja i zaokruživanja biografske građe staroga Dubrovnika. U prvom svesku predočio je Appendini kulturnu i

političku povijest Dubrovnika. Drugi svezak dokazom je sjajne kritičke raščlambe i za književno djelo usko vezanih bio-bibliografskih istraživanja. U njemu obrađeni dubrovački pisci sistematizirani su kronološki (oni koji pišu hrvatskim) te prema književnim vrstama (pisci koji stvaraju na talijanskom i latinskom jeziku). Godine 1811. objavio je u Dubrovniku bio-bibliografsku zbirku *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, uspomene na znamenite Kotorane.

Europu sredinom 19. stoljeća obilježava snažan napredak i pojačano raslojavanje društva. Prevrat u tehnici proizvodnje nastao polovicom 18. stoljeća, u prvoj polovici 19. stoljeća postiže razmjere tzv. industrijske revolucije. Dok u Francuskoj revolucionarna previranja imaju socijalni karakter, u ostaloj Europi socijalni je sukob isprepleten s nacionalnim. Nijemci i Talijani teže ujedinjenju svojih zemalja. Isto tako i narodi Habsburške Monarhije zahtijevaju nacionalna prava i slobodu. U hrvatskim zemljama najveći je prijelom u socijalnom i gospodarskom smislu ukinuće kmetstva te nagli prijelaz iz feudalnog u novčano gospodarstvo. Daljnji napredak gospodarstva ovisan je o kapitalu, a njime i najbogatiji oskudijevaju. Isprva usporeno, a potom sve ubrzanije napuštaju se feudalni odnosi, otvarajući put snažnom razvoju građanskog društva.

Uznapredovali gospodarski i društveni razvoj nekih europskih zemalja utječe na leksikografiju i enciklopediku. Unjima su enciklopedički dosezi sve rjeđe podvig pojedinca, a sve češće rezultat napora šire kulturne i društvene sredine. Engleska je svjedokom elaboriranih i sofisticiranih izdanja *Encyclopaediae Britannicae*. Francuzi se diče kritičkim izdanjem *Velikog univezalnog rječnika XIX. st.* Na razvijenoj materijalnoj podlozi sjeverna slavenska Europa brže se duhovno mijenja. *Slovník naučný* i *Encyklopedia powszechna* izraz su opće nacionalne mobilizacije češke i poljske nacije. Njemačkim zemljama dominiraju Brockhausovi i Meyerovi *Konversations Lexikoni*. Golem Wurzbachov *Biografski leksikon Austrijskog carstva*, koji se pojavio 50-ih godina 19. stoljeća (u 35 godina izlazenja, između 1856. i 1891. objavljeno je 60 svezaka s ukupno 24 200 biografija, od čega čak 1050 hrvatskih), snažno je utjecao na razvoj nacionalne biografske leksikografije u Hrvatskoj. No, u hrvatskim zemljama, dijelom zbog materijalne ograničenosti i nesazrele duhovne klime, kolektivni enciklopedički projekti još uvijek nisu bili mogući te leksikografski rad i nadalje ostaje vezan uz pojedinačne inicijative, što za posljedicu ima njegov ograničen opseg i domet.

Tri značajna biografska leksikona 19. stoljeća u Hrvata plod su leksikografskog samoprijedora jednog čovjeka – IVANA KUKULJEVIĆA SAKCINSKOG (Varaždin, 1816. – Puhakovec, 1889.). Sakcinski, polihistor, bibliograf, povjesničar, političar i književnik, jedan je od vođa hrvatskoga narodnog preporoda, autor glasovite prve hrvatske drame *Jurana i Sofije* (napisane najprije na njemačkom, potom prevedene na hrvatski i

Sl. 26. Ivan Kukuljević Sakcinski (Varaždin, 1816. – Puhakovec, 1889.), jedan od vođa hrvatskoga narodnog preporoda, polihistor, bibliograf, povjesničar, političar i književnik – autor prve hrvatske drame *Jurana i Sofije* ili *Turci kod Siska*.

tiskane u Zagrebu 1839.). On je u Saboru 1843. održao prvi zastupnički govor na hrvatskom jeziku, tražeći da se ovaj uvede u javni život, što je četiri godine nakon toga saborskim proglasom i ostvareno. Povlačeći se iz javna života za Bachova apsolutizma, kao zemaljski arhivar utemeljuje Društvo za povjestnicu jugoslavensku (kojemu bijaše pokroviteljem ban Jelačić) i pokreće njegovo glasilo *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. Radeći na izvorima i pišući monografije, Kukuljević Sakcinski utemeljuje i hrvatsku historiografiju. Nakon obnove ustavnog života vraća se politici i pod kancelarom Mažuranićem obnaša dužnost Velikog župana zagrebačkog i namjesnika banske časti. Nakon pada svoga prijatelja i protektora Mažuranića, umirovljen je (1867.).

SLOVNIK

UMJETNIKAH JUGOSLAVINSKIH

IVANA KUKULJEVIĆA SAKCINSKOGA.

U ZAGREBU.

1868.

TIŠOV KARLOVE TIŠARNE DR. LEDEVITA GATA.

Sl. 27. *Slovník umjetnikah jugoslavenskih* Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Zagreb, 1858., prvi hrvatski biografski leksikon umjetnosti.

U svoje doba Kukuljević je imao najveću zbirku rukopisa i biblioteku koja je brojila više od 12 000 naslova. Bio je među prvim akademikima, ali se na toj časti zahvalio u znak protesta što iz političkih razloga nisu bili izabrani Gaj, Mažuranić, Demeter i drugi. O sedamdesetogodišnjici života (1886.) ipak je izabran za počasnog člana Akademije.

Potkraj razdoblja apsolutizma izdaje Kukuljević *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*. U razdoblju između 1858.–60. objavljeno je pet svezaka (od A – Strahinić), koji sadržavaju oko osamsto biografija slikara, kipara, graditelja, majstora umjetničkog obrta i skladatelja. Premda nedovršen, *Slovník* ostaje temeljnim djelom hrvatske povijesti umjetnosti te prvim južnoslavenskim biografskim leksikonom umjetnosti uopće.

U *Arkivu za povjestnicu jugoslavensku* objavljeni su godine 1868./69. *Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita živivši u prvoj polovini XVII vijeka*. Tri godine prije smrti, 1886. objavio je Sakcinski i treći biografski leksikon: *Glasoviti Hrvati prošlih vijekovah. Niz životopisa*. Kukuljević, međutim, potonjim ovim djelima nije dosegao slavu i popularnost *Slovnika*, svoga biografskog prvenca.

ŠIME LJUBIĆ (Starigrad na Hvaru, 1822. – 1896.), povjesničar i arheolog, završivši bogosloviju zarana se počeo baviti arheologijom. Prikupljao je građu za povijest književnosti Dalmacije koja je ostala u rukopisu. Studirao je na Bečkom sveučilištu i podupirao narodne preporoditelje u Dalmaciji. Za trogodišnjeg boravka u Veneciji (1859.–1861.) istraživao je i sređivao, uz ostalo, i golemu izvornu građu tamošnjeg arhiva (kasnije zvanog Archivio di stato). Osnutkom Akademije dolazi u Zagreb, biva imenovan pravim članom među prvom šesnaestoricom akademika. Akademija ga također postavlja za »čuvara« (kustosa), a potom i za ravnatelja Arheološkog muzeja, tada pri Akademiji.

Za studija u Beču objavio je Šime Ljubić godine 1856. na talijanskom jeziku biografski leksikon *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, s približno devetsto

portreta znamenitih Dalmatinaca. Djelo je imalo domoljubni karakter, a bilo je prinos procvatu narodnog preporoda u Dalmaciji.

FRANJO KSAVER KUHAČ (Osijek, 1834. – Zagreb, 1911.), etnomuzikolog, glazbeni povjesničar, teoretičar i skladatelj, istraživač široka interesa, utemeljitelj je hrvatske etnomuzikologije, glazbene historiografije, publicistike i kritike. Studirao je glazbu na konzervatoriju u Pešti i Leipzigu. Proveo je kraće vrijeme u Weimaru kao Lisztov učenik. Na Lisztov nagovor odlazi u Beč, gdje uči kod Karla Czernya. Od 1871. živi stalno u Zagrebu. Predavao je na školi Glazbenog zavoda (1872.–1876.), bio je ravnatelj hrvatskoga pjevačkog društva Kolo, glazbeni pisac i polemičan glazbeni i kazališni kritičar. Putovao je po južnoslavenskim zemljama, sabirao i proučavao narodne napjeve (zapisavši ih između 400 i 5000). Radio je na osnovama hrvatske glazbene terminologije. Bavio se i hrvatskom glazbenom poviješću (*V. Lisinski i njegovo doba*). Veliki »životopisni rječnik« *Ilirski glazbenici*, s biografijama hrvatskih skladatelja 19. stoljeća, objavio je u Zagrebu godine 1893. Ovaj biografski zbornik sadržava obilje biografskih podataka i popisa skladbi. U rukopisu je ostala obilna građa za nedovršeni *Biografski i muzikografski slovník* o hrvatskim i stranim glazbenicima.

Publicist i književnik MILAN GRLOVIĆ (Križevci, 1852. – Zagreb, 1915.) ostaje u povijesti hrvatske enciklopedike zapamćen po prvom sveobuhvatnom hrvatskom biografskom leksikonu, *Albumu zaslužnih Hrvata XIX stoljeća*. Rođen je kao odvjetak plemićke obitelji. Nakon završene gimnazije u Varaždinu studirao je pravo u Beču, no pravnikom nikada neće postati. Do kraja života bavit će se publicistikom, pokretat će i uređivati časopise, pisati pjesme, kazališne i glazbene osvrte, da bi svoj rad okrunio značajnim leksikografskim djelom. Grlović je i osnivač Hrvatskoga novinarskog društva (utemeljeno krajem 1910. pod okriljem Matice hrvatske, odnosno njezina Društva hrvatskih književnika) i njegov prvi predsjednik.

Najznačajnije mu je djelo *Album zaslužnih Hrvata XIX stoljeća* (Zagreb, 1898. –1900.) sa 150 biografija nanizanih abecednim slijedom i cjelostraničnim portretima izrađenim u litografskoj tehnici. Ishodište ovom biografskom rječniku nalazi se u prigodničarskoj ediciji *Slava preporoditeljem 1835–1885.*, objavljenoj 1885. u povodu 50. obljetnice ilirskog pokreta. U nakladi Odbora za proslavu 50. obljetnice hrvatskih književnika objavio je Grlović u temeljnom poglavlju knjige, naslovljenom *Muževi ilirske dobi*, 76 uglavnom kraćih životopisa uglednih iliraca. Ovome je pridodan često reproducirani skupni portret pedesetdevetorice *Muževa ilirske dobi*.

Naum Matice hrvatske iz 70-ih godina o objavljivanju knjige posvećene Hrvatima Grlović je potpuno ostvario godine 1900. izdavanjem trosveščanog *Albuma zaslužnih*

Sl. 28. *Album zaslužnih Hrvata XIX stoljeća* Milana Grlovića (Križevci, 1852. – Zagreb, 1915.), Zagreb 1898. – 1900. Ovaj biografski leksikon sadržava "sto i pedeset životopisa, slika i vlastoručnih podpisa".

ALBUM ZASLUŽNIH HRVATA

XIX. STOLJEĆA.

Sto i pedeset životopisa, slika i vlastoručnih podpisa.

Redakcija, popisnici i tiskar

MILAN GRLOVIĆ

izdavač

STJEPAN KOVAČEVIĆ.

izdavač

Naklada i tisk Maticevoga litografskog zavoda u Zagrebu

ZAGREB
1898-1900.

Hrvata XIX. stoljeća »sa sto i pedeset životopisa slika i vlastoručnih podpisa«. Biografije stotinu pokojnika i pedeset tada još živućih »zaslužnika« iz pera su Milana Grlovića, dok je popratne crteže izradio »vrstni risar« Stjepan Kovačević.

Bio je to prvi zaokruženi »obći životopisni sbornik«, s vrijednom građom (»48 pjesnika i beletrista, 44 učenjaka raznih struka, 38 političara i 20 umjetnika«) o spomena vrijednim Hrvatima i ljudima koji su u Hrvatskoj živjeli i djelovali. Bit će to ujedno i nezaobilazno djelo i vrelo svim budućim hrvatskim biografskim zbornicima.

Prije nego u ovoj enciklopedičkoj kronici pridemo pokušajima da se ostvari prva hrvatska opća enciklopedija, osvrnut ćemo se na važnija leksikografska ostvarenja i 19. i 20. stoljeća., rječnike Joakima Stullija, Josipa Voltića, Mažuranića i Užarevića, Bogoslova Šuleka, zaključujući ovaj izbor Akademijinim golemim dijakronijskim *Rječnikom hrvatskog ili srpskog jezika*.

Sl. 29. *Rječoslozje slovinsko-italijansko-latinsko* dubrovačkoga leksikografa, franjevca ("misnika malobračanina S. Franceska") Joakima Stullija (Dubrovnik, 1729. – 1817.).

Primjerak iz biblioteke Vjekoslava Babukića.

temelji prije svega na književnojezičnoj. Njoj je Stulli pridodao mnoštvo staroslavenskog leksika, balkanizama, polonizama i rusizama. Stulli je unosio u rječnik i vlastite kovanice, gradio izvedenice i složenice koje su, međutim, ostale bez odjeka. Iz ovog, najopsežnijeg leksikografskog djela do pojave *Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika* JAZU crpli su mnogi potonji hrvatski leksikografi, primjerice Šulek, Broz, Iveković i dr.

Istranin JOSIP VOLTIC (Tinjan u Istri, 1750. – Beč, 1825.) nije bio školovan filolog, već praktičar, darovit, marljiv čovjek i znalac jezika. Najveći dio života proveo je u Beču, gdje je u siromaštvu i umro. Kao privatni učitelj jezika za potrebe svog učenika, Talijana baruna Steffanea, izradio je i uz financijsku pomoć baruna, 1803. objavio u Beču hrvatsko-talijan-

Dubrovački leksikograf, franjevac JOAKIM STULLI (u starini obitelj se zvala Stulji pa Stulić, Dubrovnik, 1729. – 1817.) posvetio je pola stoljeća izradi svoga velikog enciklopedijskog rječnika u tri dijela i šest svezaka. Školovan u Dubrovniku, putovao je u Rim, Mletke, Beč, Budim i Peštu. Proveo je u tuđini dvadeset i pet godina, tražeći mecene i sredstva za svoja izdanja. Prvi dio golemo Stullijeva rječnika tiskan je u Pešti 1801. pod nazivom *Lexicon Italico-Illyricum*. Drugi dio, za nas najznačajniji, objavljen je u Dubrovniku 1806. pod nazivom *Rječoslozje ilirčko, italijansko, latinsko*. Treći dio, otisnut također u Dubrovniku 1810., koji je financirao »duc de Raguse«, odnosno maršal Marmont, nosi naziv *Vocabolario italiano, illirico, latino*. Na 4721 stranici ekscerpirana je građa iz oko 120 djela starih pisaca i svih dotadašnjih hrvatskih rječnika. Samo *Rječoslozje* sadržava 80.000 leksičkih jedinica koje su ilustrirane brojnim primjerima, citatima, frazama, uzrečicama i poslovicama. Osnovni jezični fond je ijekavsko-štokavski obogaćen čakavizmima i kajkavizmima. Stullijev rječnik je povijesni jer se njegova leksička građa

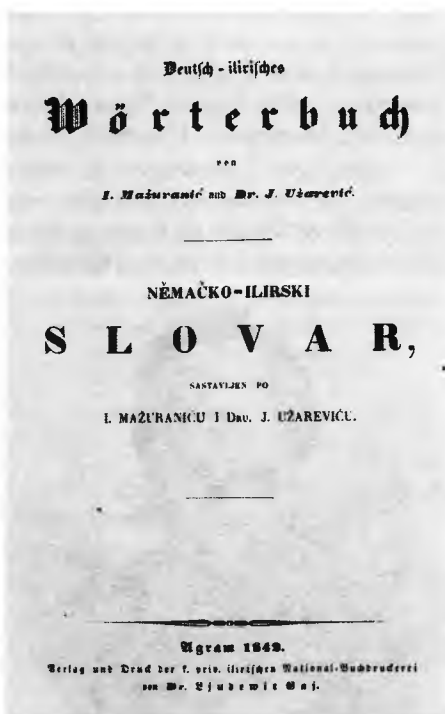
sko-njemački rječnik s gramatikom: *Ričoslovník ilirického, italijanskoga i nimačkog jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom ili pismenstvom.*

U latinskom predgovoru *Čitateljima (Lecturis)* Voltić se osvrće na genezu svoga rječnika ovim riječima:

»Neki ugledni Talijan, silan poštovalac i naroda i jezika ilirskoga, učio je u mene taj jezik. Tada je želio imati, osim rječnika što su ih sastavili Della Bella, Belostenec i Jambrešić, i takav rječnik u kojem bi natuknice bile ilirske riječi, koji bi bio napisan ovim novim, jednostavnim pravopisom i tiskan latinskim slovima. A kako još ne postoji neki znatniji rječnik te vrste (rječnici Fausta/Vrančića/, Mikalje, Habelića isuviše su mršavi i drukčije pisani) zatražio je od mene da odasvud skupljam ilirske riječi i da ih redam abecednim slijedom te im dodajem talijanske i njemačke riječi. Videći pak gdje je djelo naraslo do znatna obujma, predložio je velikodušni mecena da se ono, na njegov trošak²³ i zajedno s rečenom slovnícom koju sam također ja sastavio... tiskom izda i za potrebe drugih, u liku što je sad pred tobom...²⁴

Osnovni fond rječnika je čakavski, uz štokavizme i kajkavizme. Hrvatsku leksičku građu Voltić je crpio iz pet izvora: od Mikalje, Della Belle, Belostenca, Jambrešića te iz prvog dijela Stullijeva rječnika. Talijanska i njemačka leksička građa je autohtona. Neveliki priručni rječnik (na 600 stranica obrađeno je oko 17 000 riječi) imao je sasvim praktičnu namjenu. Voltić ga je izradio ponukan željom i potrebom svog bogatog učenika (Friulanac Franjo Maria Carnea Steffaneo bio je dvorski savjetnik i carski povjerenik za Istru, Dalmaciju i Albaniju). Da bi udovoljio svom visokom naručitelju i unio što više riječi, Voltić im ograničava značenje, donoseći samo najosnovnija. Istoznačnice su svedene na najmanju mjeru, suptilnih razlika među riječima nema, a uočljiv je posvemašnji nedostatak frazeologije i idiomatskih izričaja. Pragmatični karakter rječnika diktirao je i unos stručne terminologije iz područja društvenog i gospodarskog života.

Voltić se zanosio idejom o zajedničkom književnom »ilirskom« jeziku koji bi se temeljio na jezičnu razvoju svih hrvatskih krajeva, pa je u rječnik unosio čakavsku, kajkavsku i štokavsku građu. Nastao u pretpreporodnom razdoblju, *Ričoslovník* će tako ostaviti

Sl. 30. *Njemačko-ilirski slovar*, Ivana Mažuranića i Jakova Uždarevića, Zagreb, 1842., prvo značajnije leksikografsko djelo hrvatskoga preporoda.

²³ Valja nam pripomenuti da je i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, s kojim se inače Voltić dopisivao i pribavljao mu knjige za njegovu biblioteku, također novčano potpomagao izdavanje *Ričoslovníka*, otkupivši k tomu i šezdeset primjeraka.

²⁴ s latinskog preveo Mate Križman

dovoljno prepoznatljiva traga, utječući na preporodni rad općenito, napose na preporodne ideje ilirskog pokreta utjelovljene u svojevrсну nacionalnom idealizmu.

Njemačko-hrvatski rječnik Mažuranića i Užarevića, *Njemačko-ilirski Slovar sastavljen po I. Mažuraniću i Dru J. Užareviću, Agram 1842*, prvo je važnije leksikografsko djelo hrvatskog preporoda te prvo djelo objavljeno Gajevim (»organičkim«) pravopisom. Ljudevit Gaj, nakladnik i izdavač rječnika, poziva u *Danici ilirskoj* od 10. travnja 1841. na pretplatu te obavještava svoje čitatelje kako je pozvao gospodu advokata Ivana Mažuranića i doktora medicine Jakova Užarevića da poduzmu izradu ovoga golemog narodnog djela. Prvi njemačko-ilirski slovar, stoji u proglasu, sadržavat će više od 45 000 riječi »iz najboljih njemačkih slovara izvađenih i u čisti ilirski jezik, duhu i naravi njegovoj sasvim shodno i primérno prevedenih rečih i izrazah...«

Unatoč nedostacima, Mažuranić-Užarevićev rječnik obilježio je znatan napredak u povijesti hrvatske leksikografije. Bio je to prvi moderni rječnik u koji su autori pokušali uvrstiti civilizacijski, književni i znanstveni fond jezika koji se tek oblikovao. Mažuranić i Užarević morali su gotovo ni od čega stvarati znanstvenu i tehničku terminologiju. Glavninu posla na rječniku obavio je, stranim jezicima inače vješt, Mažuranić (osim slavenskih jezika poznavao je latinski, njemački, talijanski, francuski, engleski i mađarski). Pišući ne samo o povezanosti već i o ovisnosti Šulekova njemačko-hrvatskoga rječnika iz 1860. o leksikografskom djelu Mažuranića i Užarevića, Vladoje Dukatić će izrijekom:

»Nitko neće Šulekovu rječniku poricati veliku vrijednost, ali ne treba ni Mažuranićevu zakratiti dužno poštovanje. Mažuranićev je rječnik ne samo dvadesetak godina starije djelo, već i jedan od temelja na kojima je izgrađen Šulekov rječnik, naročito za onu građu koja objema rječnicima daje moderni karakter.«

Sl. 31. Vrsni leksikograf Bogoslav Šulek (Subotište, 1816. – Zagreb, 1895.), autor prvoga hrvatskoga terminološkog rječnika *Hrvatsko-njemačko-talijanskoga rječnika znanstvenoga nazivlja uz francuske i engleske prijevodne ekvivalencije*.

Danice (1843.–1846.). Postupno se razvija u odličnog publicistu (*Što namjeravaju Iliri, Ilirizam i politika*). Godine 1844./45. uređuje u Beogradu ilegalni politički tjednik *Brani-*

Među leksikografima 19. stoljeća posebno mjesto zauzima publicist i prirodoslovac BOGOSLAV ŠULEK (Subotište, Slovačka, 1816.–Zagreb 1895.). Pripadao je krugu ilirskih književnika. Milan Grlović će za njega reći da je »prem rođen nehrvat u najsudbonosnije vrijeme hrvatskoga naroda odlučnije zahvatio u njegov javni život i u njegov preporod, nego li mnogi od njegovih rođenih sinova.« Svoj je »djelotvorni i zaslužni život posvetio službi hrvatske ideje kojoj je vazda pošteno i nesebično služio, ostavljajući tako Hrvatima uzoran primjer značajnosti i patriotizma.«

Studij filozofije i pravnih znanosti završio je u Požunu. Zanimao se za prirodoslovne znanosti, posebno biljarstvo. Privučen Gajem i idejama ilirskih preporoditelja, 1838. dolazi u Hrvatsku i savladava hrvatski jezik. Godine 1839. radi u Županovoj tiskari u Zagrebu, a 1841. priključuje se ilircima. Piše za Gajeve *Ilirske novine*, anonimni je urednik

slav, a 1848., nakon razlaza s Gajem, preuzima uredništvo *Slavenskog Juga*. Za Bachova apsolutizma uređuje *Gospodarski list*, a nakon Bachova pada surađuje u *Pozoru*. Godine 1866. postaje članom JAZU (među prvim je njezinim članovima), a od 1874. do smrti ostaje njezinim tajnikom.

Neosporne zasluge stekao je kao leksikograf. Godine 1860., nakon deset godina rada, objavljuje, uz suradnju Ivana Trnskog, dvojezični *Njemačko-hrvatski rječnik* sa 70 000 leksičkih jedinica. Potreba za priručnikom sa službenim i znanstvenim nazivljem na hrvatskom jeziku naglo je porasla godine 1848. (Mažuranić-Užarević rječnik već je tada smatran zastarjelim), kada je hrvatski jezik »naprečac« uведен u urede, sudove i škole. Šulek se, na nagovor Jelačićeva namjesnika banske časti Mirka Lentulaja, prihvatio rada na rječniku (bio je tada član odbora za hrvatsku pravnu terminologiju). Pretplata je otvorena već 1852. godine. Iz više razloga, zbog prevelike savjesnosti, ali i Šulekove nespremnosti za takav pothvat, rad na rječniku odužio se, da bi rječnik konačno osvanuo u godini kada je skršen apsolutizam. Hrvatska leksikografija dobila je ovim djelom jedan od najboljih svojih dvojezičnih rječnika koji je uz obilje pučkog štokavskog blaga donio i mnoštvo neologizama (novotvorina).

Mnogi Šulekovi neologizmi objelodanjeni u ovom rječniku ušli su u uporabu najprije u zagrebačkom književnom krugu, a zatim i dalje.²⁵

Nakon osnutka zagrebačkog sveučilišta (1874.) zajedno s Račkim, Veberom, Mesićem, Erjavcem, Pacelom, Žulićem i Torbarom (članovima urednička odobora) izrađuje ovaj »Slavenin« s neobičnim darom za tvorbu riječi, hrvatsku znanstvenu terminologiju i objavljuje 1874./75. u Zagrebu *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja* uz francuske, i engleske jezične paralelizme. Bio je to prvi hrvatski terminološki rječnik. Šulekovim *Jugoslavenskim imenikom bilja* (Zagreb, 1879.) te višejezičnim terminološkim rječnikom stvorene su osnove hrvatskome znanstvenom nazivlju.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu pokrenula je 1880. dvadeset-trosveščani *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Urednici tog djela bili su Đ. Daničić, M. Valjavec, P. Budmani, T. Maretić, S. Musulin i S. Pavešić. Rad na ovom leksikografskom

Sl. 32. Naslovnica I. sveska *Njemačko-hrvatskog rječnika* Bogoslava Šuleka, objavljenog u Zagrebu godine 1860. tiskom Franje Župana.

²⁵ Nakon izlaska rječnika, Adolfo Veber-Tkalčević, »primjer marljiva radnika, značajna rodoljuba, ugledna pisca i požrtvovna dobrotvor« (M. Grlović, *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*), ovako je ocijenio veliku vrijednost i značenje rječnika, navlastito s obzirom na stvaranje novih kovanica:

»Njeki naši pisci, ponajviše sa srpske strane, ukoravaju svako kovanje riječi, ter se drže samo narodnih riječi i izraza. To se može činiti dok se piše o pojmovih poznatih narodu; ali gdje misli nadilaze krug narodnih pojmova, ondje se ne može kratiti učenim narodnjakom, da skuju potrebnu rieč, samo neka bude prema duhu narodnoga jezika.« Franjo Marković, Adolfo Veber-Tkalčević, *Spomen knjiga Matice hrvatske od godine 1842. do godine 1822, Zagreb, 1892.*)

Sl. 33. Veliki Akademijin dvadesettrosveščani dijakronijski rječnik (250 000 riječi), kojega je izradba trajala gotovo sto godina. Taj povijesni rječnik, unatoč svim nedostacima, najznačajniji je leksikografski rad te vrste, ne samo u Hrvata, nego i kod svih slavenskih naroda uopće.

desetljeća 19. stoljeća. S nevjericom u hrvatske mogućnosti, tvarne i umne, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) Franjo Rački 1871. ukazuje na nerazmjer između želja i zbilje:

»...jer neimamo onih visokih zavoda, koji stvaraju i goje stručnjake, neimamo sveučilišta, tehnike itd. kao što ih imaju braća Česi.«

No, uzleti ljudske želje odvojeni su od čvrsta tla i oskudne zbilje. Osječki srednjoškolski profesori IVAN ZOCH i JOSIP MENCIN godine 1884. pripremaju se objaviti »priručni rječnik sveobćeg znanja«. Nakon trogodišnjih priprema »tiskom Dragutina Laubnera« 1887. u Osijeku objavljen je prvi svezak *Hrvatske enciklopedije. Priručni rječnik sveobćeg znanja. Obrađuju dr. Ivan Zoch i Josip Mencin uz sudjelovanje i pripomoć mnogih književnika*. Od zamišljenih pet sve-

pothvatu bez premca trajao je gotovo sto godina: posljednji 23. svezak objavljen je 1876. Akademijin *Rječnik* golemo je dijakronijsko djelo (sadrži oko 250.000 riječi), u kojem se prate značenja i fonetski oblici riječi kroz povijest. Ono ima i dijalektološko značenje, jer donosi i potvrde iz štokavskog, kajkavskog i čakavskog narječja. Veliki Akademijin *Rječnik*, unatoč svim nedostacima, najznačajniji je leksikografski rad te vrste, ne samo u Hrvata nego i kod svih slavenskih naroda uopće.

Osvrtom na temeljna rječnička ostvarenja 19. stoljeća vraćamo se enciklopedičkoj djelatnosti s kraja 19. stoljeća prvim pokušajima pokretanja univerzalne enciklopedije u Hrvata, kao i prvim zamislima enciklopedičkog ujedinjavanja na nacionalnoj osnovi, iniciranju rada na južnoslavenskoj enciklopediji.

Premda prvi nagovještaji izrade enciklopedije po uzoru na zapadnoeuropske modele sežu u razdoblje ilirskog preporoda, prvi ozbiljniji pokušaji javljaju se tek posljednjih

Sl. 34. Nedovršeni *Leksikon hrvatski* Franje Getz-Getza, Zlatar 1903. Vlastita naklada.

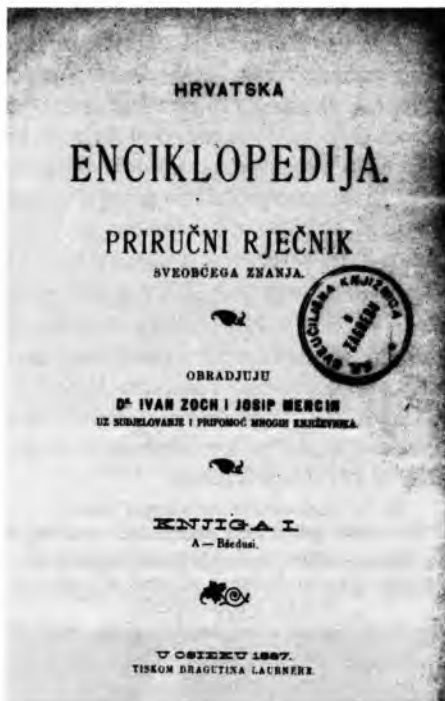

zaka (60 000 abecedarijskih jedinica) izašla su samo dva (Knjiga I. A – Bžedni; knjiga II. C – Gzel). Drugi svezak uredio je sam Zoch, a otisnut je u Osijeku 1890. Na prvoj općoj hrvatskoj enciklopediji radilo je tridesetak suradnika. Zbog nedovoljnog broja suradnika, uređivači su bili prisiljeni za određeni broj abecedarijskih jedinica preuzeti doslovce ili u izvodu već objavljene rasprave hrvatskih znanstvenika i književnika.

Iako će tek između dva rata, u novoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca sazrijeti prilike za pokretanje prve nacionalne enciklopedije, prve poticaje dat će, zanošeći se idejom južnoslavenskog zajedništva, crnogorski ministar pravde i suradnik Brockhausova *Konversations Lexikona*, BALTAZAR BOGIŠIĆ (1834.–1908.). Prema nacrtu Bogišićeve oporuke trebalo je pri JAZU osnovati zakladu za izdavanje južnoslavenske enciklopedije. Projekt je valjalo zgotoviti u sedam godina, u opsegu što će ga odrediti odbor, i tiskati u Zagrebu latinicom. No, Bogišićeva smrt zaustavila je svaku aktivnost na provedbi projekta.

Novu inicijativu za realizaciju južnoslavenske enciklopedije pokrenut će umirovljeni graničarski general i mecena MARKO PL. CRLJEN (1840.–1918.) Godine 1909. Crljen dariva JAZU 20 000 kruna i određuje osnivanje zaklade za izdavanje *Južnoslavenskog enciklopedijskog rječnika* (JER), namijenjena Hrvatima, Slovencima, Srbima i Bugarima, a koji bi se izradio suradnjom JAZU, Srpske kraljevske akademije (SKA), Matice slovenske i Bugarske akademije znanosti. U prosincu 1911. Bugarska akademija odustaje od pothvata. Iduće, 1912. godine JAZU tiska

prijedloge za stručni program, sedam abecedarija te upute za izradu JER. Prva konstituirajuća sjednica sazvana je u Zagrebu 1. listopada 1912. Tijekom sjednice predsjednik SKA Stojan Novaković primio je vijest da je u Srbiji proglašena opća mobilizacija. Tijekom 1912. i 1913. JAZU i Matica slovenska dovršavaju abecedarije, no Balkanski ratovi zaustavljaju rad na projektu. Njihovim okončanjem, u ožujku 1914. održan je u Zagrebu sastanak u svezi nastavka rada na JER. No već 8. lipnja umire predsjednik JAZU Tadija Smičiklas, *spiritus movens* projekta, a svega dvadesetak dana nakon toga hicima u prijestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevu pokrenuta je svjetska ratna kataklizma koja je privela kraju nastojanja da se objavi južnoslavenska enciklopedija. Preteče hrvatskog biografskog leksikona Emilija Laszowskog iz 1925. i *Hrvatskog biografskog leksikona* u izdanju Jugoslavenskog leksikografskog zavoda iz 1983. zbornici su Serafina Crijevića, Sebastiana Slade-Dolcia, Baltazara Krčelića, Adama Baričevića i Franje Appendinija, kao i abecedirani leksikoni Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Šime Ljubića i Milana Grlovića. Poticaj za pokretanje *Hrvatskog biografskog rječnika* (HBR) bila je pojava velikog Wurzbachova *Biografskog leksikona* (*Biographisches Lexikon*). Pjesnik i pripovjedač Velimir Deželić st. inicira 1903. prikupljanje građe za

Sl. 35. Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja dr. Ivana Zocha i Josipa Mencina. Od zamišljenih pet svezaka izašla su samo dva: prvi 1887. i drugi 1890. godine u Osijeku.

HBR. Godine 1915. od posustala Deželića inicijativu preuzima JAZU. Akademija je naumila razradom HBR obaviti nužne predradnje i postaviti temelje za izradu hrvatskog stvarnog rječnika, kako bi obje te edicije mogle kasnije biti osnovicom za južnoslavensku enciklopediju. Već spominjani Marko pl. Crljen, kojem se JAZU obratila za materijalnu podršku, dopušta 1915. da se dopunom darovnice sredstva njegove zaklade iskoriste pri izradi HBR. Za prvog urednika imenovan je Branko Drechsler. Redakcijski rad trebao se obaviti do 1919., a HBR tiskati do 1920.²⁶ Zauzet drugim poslovima, Drechsler se odriče uređivanja. Njega nakratko zamjenjuje Đuro Körbler, no ovoga pak bolest prisiljava da odstupi. Prikupivši tijekom 1916. oko 200 biografija, Urednički odbor HBR tiska 1916. ogledni arak. Premda je do 1919. najveći broj rukopisa bio pripremljen, a JAZU čak donijela odluku da se djelo tiska u dva sveska, do objavljivanja rječnika u novoj državi SHS nikad nije došlo. Očito, hrvatskom projektu u novoj državnoj tvorevini nije bilo mjesta. No trud ipak nije bio uzaludan. Građom prikupljenom za *Hrvatski biografski leksikon* poslužit će se uskoro E. Laszowski, a šezdesetak godina kasnije i Leksikografski zavod.

Godine 1925. izdaje u Zagrebu povjesničar EMILIJ LASZOWSKI (Brlog na Kupi, 1868.–Zagreb, 1949.), obilježavajući tisućgodišnjicu hrvatskog kraljevstva, biografsko djelo prigodničarskog karaktera, posljedak i derivat nikad objelodanjena Akademijina hrvatskog leksikona: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925–1925. Sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. vladara, hercega, banova i biskupa, kao uvodom. Sa 9 zasebnih slika, te 421 slikom u tekstu.*

Sl. 36. Enciklopedist i leksikograf Gustav Šamšalović godine 1936. u nakladi *Minerva* objavljuje prvi stvarni leksikon hrvatske leksikografije *Leksikon Minerva. Praktični priručnik za modernog čovjeka*, u jednom svesku.

Bio je to prvi nacionalni biografski leksikon u punom smislu te sintagme, k tomu, s 2 000 životopisa, do tada i najveći, a s obzirom na hrvatske krajeve i prvi sveobuhvatni leksikografski rječnik. *Znameniti Hrvati* Laszowskog konačno prekidaju kontinuitet niza neuspjelih pokušaja i inicijativa u hrvatskoj enciklopediji, zahvaljujući značajnoj obljetnici.

Uspješnom Šamšalovićevom *Leksikonu Minerva* iz 1936. prethode dva propala pokušaja. Prvi se odnosi na Milana Rojca, predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu (svojim zalaganjem pospješio je otvaranje Tehničkog i Medicinskog fakulteta u Zagrebu), koji 1918. izrađuje nacrt za izradu velikog rječnika »znanja i umjenja« (opće enciklopedije) po uzoru na velike konverzacijske rječnike, te se obraća JAZU tražeći suradnju. Akademija odbija prijedlog, ocjenjujući da vremena takvim pothvatima nisu sklona. Neplodan bijaše i pokušaj Franje Getz-Getsa, koji petnaest

²⁶ U izvješću Odbora za HBR od 9. listopada 1915. navodi se »da sav rukopis za riječnik ima biti spremljen do god. 1919. a god. 1920. ima se rječnik štampati. Obujam rječnika bit će otprilike 80 štampanih araka... Ortografija bit će ona koja se upotrebljava sada kao školska u Hrvatskoj i Slavoniji.« (Ljetopis JAZU, 1915., 30. sv.)

godina ranije (1903.) u Zlataru u vlastitoj nakladi pokušava ostvariti *Leksikon hrvatski*.

Tek tridesetih godina ovoga stoljeća jedno hrvatsko leksikografsko ostvarenje izjednačuje vrijednost domaćih napora i vanjskih uzora u standardu općih leksikona. Leksikograf GUSTAV ŠAMŠALović (1878.–1961.), autor njemačko-hrvatskog rječnika (1916.) i prevoditelj na njemački Šišićeve *Povijesti hrvatskog naroda* (1917.), izdaje godine 1936. u nakladi Minerva prvi leksikon južnih Slavena, *Leksikon Minerva. Praktični priručnik za modernog čovjeka* u jednom svesku (54000 pojmova, 8 zemljovida, 38 tablica, 2297 slika i crteža).

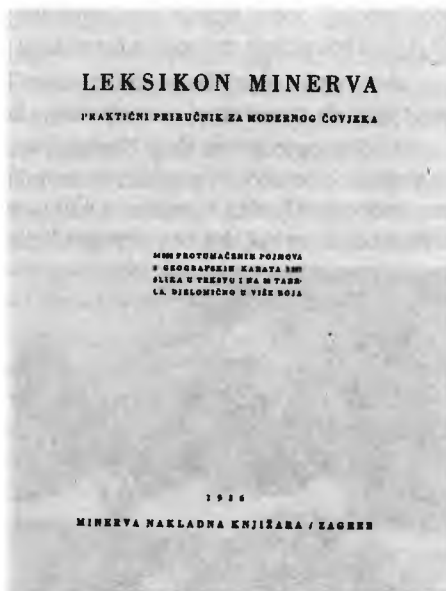
Neuspjeli pokušaji izdavanja hrvatske enciklopedije započinju nastojanjima Zocha i Mencina, a na njih se nadovezuje i Matica hrvatska, koja u dva navrata, povodom svojih jubileja, pokušava pokrenuti hrvatsku enciklopediju. Prvi neuspjeli pokušaj, izdavanje *Male enciklopedije*, vezan je za 75. Matčinu obljetnicu. No, godina 1917., poput ostalih ratnih godina, nije bila sklona muzama. Godine 1939., u jeku priprema za proslavu 100. obljetnice svoga postojanja, zamislila je Matica hrvatska izdavanje jedne hrvatske nacionalne enciklopedije u četiri knjige, ali je od te zamisli odustala iz susretljivosti prema upravo (1938.) pokrenutom projektu *Hrvatske enciklopedije* Mate Ujevića.

Enciklopedički dosezi modernog doba, kako iz gore izloženog proizlazi, sve rjeđe su podvign pojedince, a sve to češće rezultat napora institucionaliziranog društva, odnosno nacionalnih, kulturnih i znanstvenih njegovih ustanova. Enciklopedije modernog doba, s tim u vezi, sve su manje prožete osobnošću i subjektivnošću njihovih autora; bivajući znanstveno utemeljene, one su pristupom i prezentacijom neutralne i teže objektivnosti; oslobođene su pristranosti i predrasuda u iznošenju građe. I kad su univerzalne, moderne enciklopedije su uvijek nacionalne u svojoj jezgri. I kod nenacionalnih enciklopedijskih zbornika, dakle, nacionalni je nukleus ishodište: od njega se polazi, njemu se pridaje i oko njega obavlja ovojnica tzv. šire problematike materijalne i duhovne kulture.

Premećući se iz osobnog u kolektivni čin, moderne enciklopedije postaju u proizvodnom smislu skupe, a društveni izvori njihova financiranja imaju za posljedicu društvenu kontrolu njihova sadržaja. A od cenzure do ideološkog predznaka, odnosno njihove ideologizacije, tek je jedan korak.

Osobitosti moderna enciklopedičkog projekta utjelovljuje u sebi i prva moderna *Hrvatska enciklopedija* Mate Ujevića. U predgovoru njezinu ogleđnom arku, objavljenom u proljeće 1940., Mate Ujević napisat će u svezi s nacionalnom jezgrom univerzalnih enciklopedijskih manuala sljedeće:

»Pokrećući ovo golemo djelo mi želimo, da naša enciklopedija bude u prvom redu hrvatska, to jest da se posebno i opširnije obazire na hrvatske prilike... dok će prilike i osobine dalekih naroda prikazivati zbitije i sažetije... Hrvatska Enciklopedija je doduše

Sl. 37. *Leksikon Minerva*, 54 000 pojmova, 8 zemljovida, 2 297 ilustracija, 38 tabela.

enciklopedija općeg znanja; ona obuhvaća sve zemlje i sve narode, sve naučne discipline... ali je posebna pažnja posvećena hrvatskom čovjeku i hrvatskoj zemlji.»

A u svezi s ideološkim predznakom, kojega nastoji izbjeći pod svaku cijenu, gradeći svoje djelo na znanstvenoj utemeljenosti i faktografskoj objektivnosti, napisat će ovo:

»Enciklopedija kao skup članaka i rasprava o svemu i svačemu ne može biti ideološki isključiva... i suradnici i urednici će nastojati, da budu objektivni u najboljem i najpotpunijem značenju riječi... Hrvatska Enciklopedija će u prvom redu konstatirati činjenice i donositi objašnjenja, dok će se strogo kloniti svake tendenciozne propagande.«

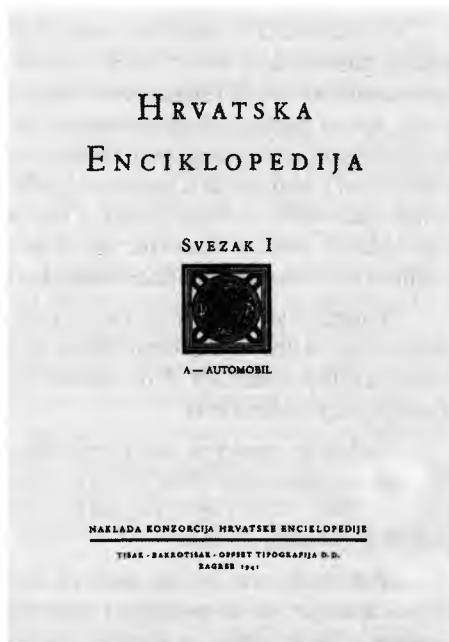

Sl. 38. Mate Ujević (Krivodol kod Imotskog, 1901. – Zagreb, 1967.), erudit, enciklopedist, bibliograf i književnik, utemeljitelj suvremene hrvatske enciklopedike.

opće enciklopedije, pristupa novoutemeljenoj instituciji. Godine 1939. imenovan je glavnim urednikom *Hrvatske enciklopedije*. Od 1941. do 1945. upravitelj je Hrvatskoga izdavačkog zavoda (HIBZ), kojemu je osnovnom zadaćom bilo izdavanje *Hrvatske enciklopedije*. Nakon završetka II. svjetskog rata radi u Nakladnom zavodu Hrvatske (nastalom iz HIBZ-a). Od 1946. do 1949. bibliotekar je u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci, u kojoj pokreće tekuću bibliografiju (*Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova u časopisima NR Hrvatske*). Godine 1948. imenovan je glavnim urednikom *Pomorskog leksikona* što ga priređuje novoutemeljeni Jadranski institut JAZU u Zagrebu, a kojemu se Ujević priključuje 1949. Na poticaj Miroslava Krleže 1. prosinca 1950. prelazi u Leksikografski zavod FNRJ (kao zamjenik direktora Krleže), gdje kao organizator i realizator mnogih projekata razvija intenzivnu leksikografsku djelatnost. Mate Ujević je *spiritus movens* Leksikografskog zavoda, najveći znalac u leksikografskim poslovima, Krležin

MATE UJEVIĆ (Krivodol kod Imotskog, 1901. – Zagreb, 1967.), erudit, enciklopedik, bibliograf i književnik, utemeljitelj je suvremene hrvatske enciklopedike. Uz osnovno životno usmjerenje – enciklopedijski rad – bavio se i raznim književnim formama: pisao je feljtone, pjesme, novele, putopise, crtice i kritike, a napisao je i jedan roman. Srednjoškolsko obrazovanje stekao je u Splitu, a sveučilišno u Ljubljani i Zagrebu, gdje je doktorirao. Između dva svjetska rata radi kao gimnazijski profesor u Zagrebu. Ubrzo nakon osnivanja Konzorcija *Hrvatske Enciklopedije*, kojega je svrha bilo pokretanje velike

Sl. 39. Naslovnica 1. sveska sveopće *Hrvatske enciklopedije* Mate Ujevića. Ova univerzalna enciklopedija planirana u 12 svezaka ostala je nedovršena. Ukupno je objavljeno (1941–1945.) pet svezaka (A–Elektr.)

adlatus (od njega je Krleža naučio enciklopedijski zanat) koji se brine da se posao odvija u skladu sa zakonitostima, metodologijom i tehnologijom enciklopedijskog rada. U Leksikografski zavod prenosi on iz Jadranskog instituta *Pomorski leksikon* (ogledni arak leksikona objavio je još 1944. HIBZ), koji će se uskoro premetnuti u enciklopediju koje će, pak, prvi svezak, objavljen 1954., biti ujedno i prva otisnuta knjiga Leksikografskog zavoda. Pokrenutoj *Enciklopediji Jugoslavije* namjesto ukinute *Hrvatske enciklopedije*, bit će do umirovljenja pomoćnikom glavnog urednika Krleže (svesci I. – VI. objavljeni 1955.–1965.). Prisutan stručno i organizacijski u svim projektima, u Zavodu pokreće retrospektivnu *Bibliografiju rasprava, članaka i književnih priloga* jugoslavenske periodike, kojoj je glavnim urednikom u sedam svezaka. Prisilno je umirovljen 1. siječnja 1965. Umro je u Zagrebu 7. siječnja 1967.

Hrvatska enciklopedija, s usporednim naslovom *Encyclopaedia croatica*, najznačajnije je Ujevićevo leksikografsko djelo, kojemu je on bio sve: od idejnog začetnika i pokretača do glavnog urednika. Pokrenuo ju je 1938, a nakon dvogodišnjeg rada na abecedariju objavljuje u proljeće 1940. probni arak s »ogledima teksta i slika«. Ispunjen ushitom i ponosom, Mate Ujević će, predstavljajući javnosti kapitalno hrvatsko enciklopedičko djelo, napisati:

»Nakon dugih i zamršenih priprema Hrvatska Enciklopedija izlazi pred hrvatsku javnost s obvezatnom objavom, da ove godine (bit će to ipak u veljači sljedeće, 1941., op. aut.) počinje izlaziti velika Hrvatska Enciklopedija, i da će najdalje u roku od šest godina, izaći cijelo djelo u 12 velikih svezaka...«.

Pisma sokoljenja i podrške uredništvu uputili su, uz ostale, i vođa HSS-a Vlatko Maček, ban banovine Hrvatske Ivan Šubašić i Alojzije Stepinac, nadbiskup zagrebački. Uz glavnog urednika, Matu Ujevića, *Hrvatsku Enciklopediju* uređivat će Središnje uredništvo, u sastavu: Gustav Šamšalović, Pavao Tijan, Nikola Žic, Petar Grgec, Franjo Jelašić, Božidar Magovac i Josip Milković. U Uredničkom vijeću bili su Albert Bazala, Stjepan Bosanac, Stanko Hondl, Filip Lukas, Mate Mlinar i Stjepan Zimmermann. Umjetničku redakciju sačinjavali su Joza Kljaković i Ivan Bach. Savjetnik Umjetničke redakcije bio je Ivan Meštrović. Među urednicima 52 struke nalazila su se najuglednija imena hrvatske znanosti i umjetnosti.

Krucijalno pitanje sadržano u stupnju koliko se kružni obuhvat cjelokupne sume ljudskog znanja može ili fragmentirati ili sistematizirati, razriješeno je kombinacijom nakon medijskog pristupa (okrupnjivanje i sintetiziranje građe) s mikropedijskim (njezino usitnjavanje, fragmentiranje). Enciklopedija je njegovala autorski pristup. Glavni se urednik brinuo da članci budu stručno i opsežno obrađeni, uz selektivnu bibliografiju i literaturu na kraju teksta te s mnogo ilustracija.

Hrvatska enciklopedija slijedila je, nažalost, sudbinu nekih drugih ambicioznih hrvatskih enciklopedičkih projekata: ostala je nedovršena. Od planiranih 12 svezaka, između 1941. i 1945. objavljeno je pet, s 3850 stranica enciklopedijskog formata. Prvi svezak tiskan je u predvečerje II. svjetskog rata, točnije 10. veljače 1941. Obasizao je raspon od A – automobil (808 str.). Drugi svezak (Autonomaši – Boito, 728 str.) otisnut je 20. prosinca iste godine. Treći svezak (Boja – Cleveland, 800 str.) nosi datum 21. listopada 1942. Četvrti je svezak (Cliachit – Diktis, 776 str.) očigledno objavljen s antidatiranom godinom izdanja 1942., bez navođenja dana i mjeseca (razloge treba tražiti u rukopisu pripremljenom na fonološkom pravopisu, dočim je 1943. na snagu stupio morfološki odnosno korijenski). Pred sam kraj II. svjetskog rata objavljen je posljednji, peti svezak (Dilatacija – Električka, 738 str.) s nadnevkom: 2. svibnja 1945. Bio je to jedini svezak *Hrvatske eniklopedije* otisnut korijenskim pravopisom.

Hrvatska enciklopedija, ukoliko nije bila ignorirana, bila je mahom negativno valorizirana iz razloga što je nastala u ratnoj državnoj tvorevini. Brza dinamika izrade prvih četiriju knjiga (razmak među njima varira između devet i deset mjeseci) svjedoči, međutim, da je građa za *Hrvatsku enciklopediju* pripremana i pripremljena u predratno doba, pa joj je pečat ustaštva nepravedno pripisivan, a posljedica je poslijeratne komunističke valorizacije, prema kojoj se čak i ono građansko vrednovalo kao ustaško.

Prva suvremena hrvatska enciklopedija naprasno je obustavljena, a njezin posljednji svezak većim dijelom uništen. Začeta uoči velikog rata, zagušena je – zvuči paradoksalno – njegovim završetkom.

Osnivanje Leksikografskog zavoda dugujemo odličniku hrvatske pisane riječi Miroslavu Krleži. Davna Krležina zamisao konkretizira se godine oblik 1950., kada se u Parizu održava reprezentativna izložba Jugoslavenske srednjovjekovne umjetnosti. Bio je to prijelomni trenutak u kojem će Krleža, konsterniran činjenicom kako svijet slabo poznaje povijest i umjetnost »južnoslovenskih« naroda, dugo susprezanu ideju o potrebi osnivanja jedne leksikografske institucije naglo ostvariti.

Sl. 40. Miroslav Krleža (Zagreb, 1893. – 1981.), utemeljitelj *Leksikografskog zavoda*, njegov dugogodišnji direktor, glavni redaktor i enciklopedijski konceptualizator.

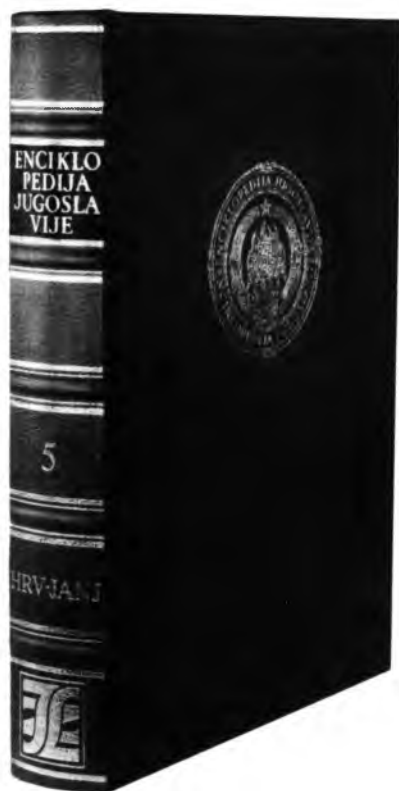
Inicijativom i marom akademika Miroslava Krleže, a uz podršku najviših jugoslavenskih državnika, osnovan je u Zagrebu 5. listopada 1950., naredbom savezne vlade Leksikografski zavod FNRJ (kasnije Jugoslavenski leksikografski zavod, danas Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«) s osnovnom zadaćom pokretanja *Enciklopedije Jugoslavije*. Ovom odlukom udareni su temelji jednoj instituciji koja će se po prvi put u povijesti hrvatske enciklopedije sustavno baviti leksikografskim radom, razvijajući u hrvatskim relacijama (ali i onodobnim jugoslavenskim) enciklopedijsku aktivnost bez premca. Novoj instituciji Krleža će biti utemeljiteljem i direktorom, glavnim redaktorom i enciklopedijskim konceptualizatorom. Stajat će joj trideset i dvije godine na čelu, pokrenut će, uz desetinu drugih, *Enciklopediju Jugoslavije*, projekt s kapitalnim značenjem za bivšu jugoslavensku zajednicu. Uz veliki osobni angažman na prvom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*, ostavit će svoj osobni pečat na *Općoj enciklopediji*, *Muzičkoj*, *Likovnoj* i *Medicinskoj*, a u manjoj mjeri na ostalim edicijama Zavoda.

Zadaća Zavoda bila je da na osnovi znanstvenih postupaka radi na sastavljanju, prikupljanju i obradi rukopisa za enciklopedijska, bibliografska i druga djela, te da objavljuje rezultate svog rada. Od svog utemeljenja Zavod je bio usmjeren na organiziranje i prikupljanje osnovne građe te kompiliranje one referencijske, bez čega je leksikografska aktivnost nezamisliva. Riječ je o retrospektivnoj dokumentaciji za potrebe redakcijskog osoblja, značajnoj bibliografiji rasprava, članaka i književnih radova iz jugoslavenske periodike od kraja 18. stoljeća do 1945. (s više od 2,5 milijuna bibliografskih jedinica s preko 10 milijuna

pojmov) te bogatoj fotodokumentaciji s oko 150 000 likovnih jedinica. Leksikografski zavod, koji je doduše nastao s osnovnom idejom o izradi *Enciklopedije Jugoslavije*, u četrdeset godina svoga postojanja znatno je širio svoj izdavački program koji je danas dosegaio 164 sveska u više od 20 edicija.

Okruživši se brojnim visokostručnim kadrom i suradnjom vrhunskih znanstvenika, uzimajući pod svoje okrilje i zaštitu političke oporbenjake, stradalnike i izopćenike (poziv upućen Mati Ujeviću na suradnju značio je naknadno i prešutno pozitivno vrednovanje njegova rada na *Hrvatskoj enciklopediji*), pri onodobnim pogodnostima distributivne privrede, Krleža i njegov Zavod, uz naglašeni državni interes prema izdanjima Zavoda, posebice prema *Enciklopediji Jugoslavije*, uspješno objedinjuju oblike rada i ustrojstva nakladnog poduzeća i znanstveno-leksikografske ustanove.

Leksikografska djelatnost je ispit duhovnih sposobnosti jednog naroda i zrcalo njegove kulture. Usprkos kobnoj političkoj povijesti hrvatskog naroda u povijesnom udesu koji mu »pod kopitom stranih osvajača« nije dao punu ni pravu priliku, niti mu

Sl. 41. Peti svezak II. izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*.

Sl. 42. *Bibliografija rasprava i članaka*, jedno od kapitalnih djela Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, 14 svezaka, 10 000 stranica, 350 000 bibliografskih jedinica.

pružio potrebiti kulturni i civilizacijski *continuum*, Leksikografski je zavod, na hrvatskoj petostoljetnoj leksikografskoj tradiciji, u gotovo polustoljetnom razdoblju sagradio leksikografsko djelo koje, unatoč svim svojim nedostacima i ograničenjima, enciklopedičkom radu gotovo imanentnim, može stajati uz bok najvećim europskim i svjetskim ostvarenjima.

FROM GLAGOLITIC *LUCIDARII* TO CROATIAN ENCYCLOPAEDIA **Five Centuries of Croatian Encyclopaedias, Lexicons and Dictionaries**

SUMMARY. The study is an attempt to present in a condensed form the entire five century long history of Croatian encyclopaedias and dictionaries.

The author follows the origins of Croatian encyclopaedias from the so called 15th century *lucidarii* – non-liturgical miscellanies of Glagolitic provenance, true compendiums of mediaeval knowledge and first examples of general-knowledge and popular encyclopaedias. This otherwise insufficiently known and feebly studied sphere of the history of Croatian encyclopaedias is given special attention.

Having thus defined the foundations of Croatian encyclopaedias and lexicons the author goes on to unfold the chronological development of their history, commencing from the 15th century *Lexicon* of Ilija Crijević of Dubrovnik up to the recent editions of the »Miroslav Krleža« Lexicographical Institute.

Particular care is also dedicated to the development of Croatian dictionaries, from the oldest known, the 15th century *Liber de simplicibus* of Nicolò Roccabonella to the extensive twenty-three volume Croatian dictionary of the Croatian Academy of Arts and Sciences, which took one century to be produced.

Biographical collections, miscellanies and lexicons are dealt within a special section of the study.

This chronicle of Croatian encyclopaedias and dictionaries pays due attention to the initial efforts made to realise the first universal Croatian encyclopaedia, and particularly so far inadequately examined *Croatian Encyclopaedia* of Mate Ujević, its editor-in-chief.

The final chapter of the paper brings into view the encyclopaedic production of the most significant Croatian lexicographical house, the »Miroslav Krleža« Lexicographical Institute of Zagreb, from its establishment half a century ago up to the recent days.